DRAFT, May, 2018

The *Śṛṅgāratilaka* of Rudra Bhaṭṭa

Critically edited by Sheldon Pollock

INTRODUCTION

Little about the *Śṛṅgāratilaka* (ŚT) of Rudra Bhaṭṭa is settled knowledge aside from the name of the work itself. We are not certain who Rudra Bhaṭṭa was, when or where he lived, or even whether Rudra Bhaṭṭa was his actual (or sole) name. What we do know is that the work occupies an important place in the history of Indian aesthetics, both for its innovations—including the often charming poetry offered as examples—and for its later influence.

The innovations of the ŚT are, in a word, remarkable, though they have not often been remarked upon. It is the first work in the history of Indian literary theory to occupy itself solely with rasa, the emotional dimension of the literary art work. All earlier treatises—or rather what, pending our determination of the work's date, we provisionally hold to be earlier—subordinate the discussion of emotion to other literary processes or concerns, whether dramaturgical theory more broadly construed, figures of speech, style, or implicature (*dhvani*). Indeed, there is some support for the claim Rudra Bhaṭṭa himself makes in the work, that whereas earlier thinkers, "Bharata and others," had addressed rasa as a phenomenon of drama, he is the first to treat it as a phenomenon of poetry (ŚT 1.5).[1]

The ŚT is also—and this is a consequence of the innovation just described—the first work to deal in an independent spirit with *nāyaka*- and *nāyikā-bheda*, or the types of male and female characters appearing in literature, for which the work provides us with a systematic exposition of a sort never before offered. We call this innovation a "consequence" insofar as the "leading man" and

[1] Compare the later RK 12.1-2, where something similar is intimated. Udbhaṭa in the early ninth century had expanded the discussion of emotion of literature (see Bronner: XX), but he was still operating with an obsolescent set of categories and vocabulary.

"leading woman" are, foremost, *ālambhanvibhāvas*, or "foundational factors," of rasa, the bases upon which rasa arises and develops. And we can say that the *Śṛṅgāratilaka* treats them in an "independent spirit" because, while the topic was addressed in other early works starting with the *Nāṭyaśāstra*, composed sometime in early centuries CE, and more importantly, in the late-tenth-century *Daśarūpaka*), it there played a far more subordinate or even incidental role.[2]

Rudra Bhaṭṭa's work is also the first example in the history of rasa-theory texts of the rule-example style of exposition (*lakṣaṇa-lakṣya-grantha*), where each stipulation is illustrated by one of the author's own poems. To be sure, authors had produced their own examples in earlier works on figures of sense and sound, from the beginning of the discipline of *alaṃkāraśāstra*, or rhetoric, up until the mid-ninth century, when the science moved from prescription to description and, accordingly, illustrations came more regularly to be drawn from existing literature rather than created ad hoc. The *Śṛṅgāratilaka*, however, is the first treatise to illustrate all features of rasa with the author's own poetry. Indeed, the work calls itself a "poem" (ŚT 1.3), and it was widely excerpted in the major poetry anthologies produced in the great age of Sanskrit anthologization, from the twelfth to the sixteenth century. It is of course possible that earlier works of the sort had once existed: the celebrated anthology of Amaru, the "Hundred of Amaru" (*Amaruśataka*), may well have once been accompanied by the definitions (*lakṣaṇas*) that doubtless lie behind the nature and arrangement of the instances (*lakṣyas)*, though no extant manuscript preserves them.[3]

As for the ŚT's influence, it seems not to have left much imprint on the immediately subsequent works of Sanskrit rhetoric, the *Rasakalikā* (twelfth century) aside (see below). But it had an enormous impact on the later vernacular tradition, being one of the key texts informing Keśavadās's trailblazing

---

[2] I had hoped to say something more detailed here about the earlier history of *nāyikābheda*, especially in the NŚ, DR, and ŚP (chapter 15), but that discussion will have to await another occasion.

[3] The suggestion was made first in Pischel 1886: 9.

Rasikapriya (1591), a foundational work of the Classical Hindi canon. It was also the model for one of the more celebrated aesthetics treatises at the court of the Mughal emperor Akbar, the *Akabarasāhiśṛṅgāradarpaṇa* of Padmasundara (1569)—or rather more than a model, since the *Darpaṇa* is almost entirely a rephrasing of the original.[4] And like the *Rasikapriya* it can function almost as a commentary on Rudra Bhaṭṭa's text as understood some five centuries after its composition.

All these innovations make it somewhat surprising that only one commentary on the ŚT is known to have been written. This was composed by Gopāla Bhaṭṭa, a scholar almost certainly to be identified with the man so-named who was one of the six direct disciples of the religious reformer Caitanya. While born and raised in south India, Gopāla Bhaṭṭa eventually left to live and work for the remainder of his life in Vrindavana, where the ŚT was widely known (see below). The commentary was composed sometime between 1541 and 1570.[5]

THE DATE OF THE ŚṚṄGĀRATILAKA

It was long thought that the earliest citations from the ŚT (1.1, 44, 68) are those made by Hemacandra in his *Kāvyānuśāsana*. That work was composed somtime before 1173 CE, the date of the death of the Jain scholar, and so this would constitute the *terminus ante quem* of the ŚT.[6] But an earlier quotation is to be found in the work of King Bhoja of Dhārā, who cites ŚT 1.118 in his *Śṛṅgāraprakāśa*

---

[4] *I say "version" but it is more like a restatement, in a way that the ŚT itself is a restatement (if with the addition of poetic examples) of the relevant chapters of Rudraṭa's *Kāvyālaṃkāra* (see below). This copying, near-copying, almost-plagiarization can be dizzying—it would have warmed the heart of Borges.

[5] See my edition, p. 4.

[6] Not 1100, as per Kane 1975: p. 157.

(28.117).[7] I see no prima facie reason why this citation should not be dispositive, given that Rudra Bhaṭṭa borrows none of his examples from elsewhere. If that is so, the *terminus* would be lowered by more than a century, to 055 CE, the date of Bhoja's death.

As for the *terminus post quem*, it seems to me indisputable that the ŚT makes a number of allusions to or actual borrowings from the *Daśarūpaka* (DR) of Dhanaṃjaya and from the *Avaloka,* the commentary on the DR by Dhanika. These have yet to be studied to the degree they merit, but since they are crucial to our historical investigation, let us look closely at least a few more or less random examples.

- When defining the *nāyaka's viṭa* (what we might call his wingman) in 1.41, Rudra Bhaṭṭa uses the obscure descriptor *ekavidyaḥ*. The same compound, otherwise unattested, appears in DR 2.9, and is clarified by the gloss of Dhanika: the *viṭa* "possesses [at least] one of the cultural knowledges" useful to the *nāyaka*, such as singing or the like.

- In 1.76 Rudra Bhaṭṭa describes the angry *pragalbhā nāyikā* as *udāste ratau*, indifferent to lovemaking, the same verb-phrase used in the DR (2.19). R 12.26 *rahasy udāsīnā* (I wonder if this should be *ratāv*?)

- ŚT 1.124 catalogues the kind of men prone to seduction by a prostitute. The list is very close to DR 2.22 and Dhanika's glosses: *pracchannakāmaḥ* (a man, such as an ascetic, who must be *surreptitious in his sexual relationships*) in ŚT corresponds to *channakāmaḥ* in DR; *sukhaprāptadhanaḥ* is a simplification of DR's *sukhārthaḥ* (*aprayāsāvāptadhanah*, "who obtained wealth without having to work for it," according to Dhanika), as is *murkhaḥ* for *ajñaḥ*

[7] The first line of the poem is missing in Bhoja's citation, and so its source was easily overlooked. Note that there are no actual quotations from the *Śṛṅgāratilaka* in Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa* (as Pischel's notes might seem to suggest), but only parallels.

(fool), and *pitṛvittena garvitaḥ* for *ahaṃyuḥ* (a man arrogant [because of his inherited wealth]).

• In ŚT 2.99-101, Rudra Bhaṭṭa attacks the view that *karuṇavipralambha cannot* exist—that the tragic emotion (*karuṇa*) cannot be present in the case of frustrated loved (*vipralambha*), in particular, love frustrated when the lover is away traveling (*pravāsa*). This argument was made first by Dhanaṃjaya and Dhanika, who hold that there can be *karuṇa* only when the *nāyikā* is dead; otherwise, it is *pravāsaśṛṅgāra* (DR 4.67 and commentary, p. 240), the erotic feeling that arises when the lover is absent.[8] They were arguing against Rudraṭa (14.34), who first connected *pravāsa* with *karuṇa*.[9]

If this first pass through the data (and I suspect more systematic searching would discover more) should persuade us of the possibility that the ŚT borrowed from the DR and its commentary—and the simplifications, inter alia, suggest strongly that the direction is from DR to ŚT and not the reverse—we could specify the *terminus post quem* of the ŚT very narrowly, to c. 955, the approximate date of the death of the Malwa king Muñja Vākpati, whose patronage Dhanaṃjaya and his brother Dhanika

[8] So Bhaṭṭa Nṛsiṃha ad loc: "Some hold that when one of the partners is dead, we have *karuṇaśṛṅgāra*. That is the view Dhanamjaya rejects, the reason being you cannot have *śṛṅgāra* that has no substratum (*āśraya*)." See also Venkatacharya 1979: cx.

[9] It is easy to be misled by some of these parallels, so one must be cautious. I originally thought Rudra Bhaṭṭa's definition of the "bold" *nāyikā* (RBh 1.74), nirākulā ratāv eṣā dravatīva priyāṅgake / ko 'yaṃ kāhaṃ rataṃ kiṃ vā na vetti ca rasād yathā // was gesturing toward DR 2.18: yauvanāndhā smaronmattā pragalbhā dayitāṅgake/ vilīyamānevānandād ratārambhe 'py acetanā //, but both are derived from Rudraṭa 12.25. Similarly, I thought that the compound *paurācāraratā* ("delights in the old ways") that Rudra Bhaṭṭa employs in his definition of the *svīyā nāyikā*, derives from *paurācāra* in the DR (1.47; glossed *purācāranipuṇā* by Dhanika). But *paurācāraratā* also appears in Rudraṭa 12.17.

enjoyed.

Putting all these considerations together, it seems reasonable to conclude that Rudra Bhaṭṭa produced his work sometime between 1000-1050, and almost certainly somewhere within the ambit of the royal court of Dhārā. This location would explain not only Rudra Bhaṭṭa's knowledge of Dhanaṃjaya and Bhoja's knowledge of him, but the vast proliferation of extant ŚT manuscripts in western India, and their almost total absence elsewhere.

WHO WAS RUDRA BHAṬṬA?

The author's name was long a subject of uncertainty. He was in fact misidentified, both by writers in the Sanskrit tradition and by earlier Western scholars (such as Richard Pischel, editor of the *editio princeps*) with Rudraṭa, the early ninth-century literary theorist who wrote the celebrated *Kāvyālaṃkāra*. The misidentification was not a consequence merely of the similarity of the two authors' names. A large number of verses in the ŚT have near parallels in Rudraṭa's text. In fact, the latter is something like a blueprint for Rudra Bhaṭṭa's work, and it was perfectly reasonable for earlier scholars to see the ŚT as a fuller exposition of subjects that Rudraṭa had only outlined.

There is no need here to detail the arguments scholars have used to disentangle the two authors; P. V. Kane and S. K. De have adequately dispelled the mists.[10] Despite the conflation by later writers, especially the anthologists, who often ascribed ŚT poems to Rudraṭa, and the fact that Rudra Bhaṭṭa knew and borrowed from the work of his illustrious predecessor, the case for their differentiation is now settled. It was not Rudraṭa who provided a fuller exposition of his own work in the ŚT but the later Rudra Bhaṭṭa who used that earlier text as an organizing structure for his own work. His exploitation of the *Kāvyālaṃkāra* is indeed remarkable, as the parallel passages assembled in the appendix to this edition fully demonstrate.

---

[10] Kane 1971: 156-160 ; De 1988: 85-91. The first scholar to differentiate them was Jacobi 1888.

Rudra Bhaṭṭa has furthermore been confused, by writers within the tradition, such as Kumārasvāmin, commentator on the fourteenth-century treatise *Pratāparudrayaśobhūṣaṇa*, with the author of the *Rasakalikā* (RK), a short treatise on rasa, in part because the author of the RK includes verses from the ŚT. The RK, in its formal organization (*kārikā*, *vṛtti*, *udāharaṇa*), is a very different work from the rule-example structure Rudra Bhaṭṭa employs. It disagrees in many particulars with the ŚT (it describes twelve stages of love instead of ten; provide types of *nāyaka* unknown to the ŚT, and so on), employs terminology and concepts absent in the ŚT (*rasa-āśraya, rasa-saṃkara*, etc.), and concerns things about which our text is largely indifferent (e.g., the *uddīpanavibhāvas*). In addition, it is very likely that the author of the RK is to be dated to the end of the twelfth or the beginning of the thirteenth century, that is, some two centuries later than what, if our reasoning proves acceptable, we have shown to be the date of the author of the ŚT.[11]

*THE *ŚṚṄGĀRATILAKA'S* CONCEPTION OF RASA [in progress]

The date and location we may thus assign to Rudra Bhaṭṭa also fits generally with his understanding of the phenomenon of rasa, his main object of study. Like Bhojarāja, Rudra Bhaṭṭa knows nothing of the conceptual revolution in aesthetics occasioned by the work of tenth-century thinkers from Kashmir, notably Bhaṭṭa Nāyaka and Abhinavagupta. He cleaves to the original conception of rasa as the construction of emotion in the character. In the very first verse, for example,

---

[11] RK p.xxiv . ŚT is cited also in the *Bhāvaprakāśana*: 4.205, GOS p. 95, in b reads: *na śṛṅgāraḥ kadācana* followed by: *iti dviṣantam* [rival?] *uddiśya prāha śrīrudraṭaḥ kaviḥ*; p. 95.9, where "Rudraṭācārya" is cited on the number of *nāyikās*; 4.206: *rāgaśṛṅgāranirmuktā yadi syur gaṇikāḥ svataḥ/yoṣitsāmānyato jātaḥ smaraḥ kiṃ bhakṣitaḥ śvabhiḥ*, which is adapted from ŚT 1.122. While the precise date of the *Bhāvaprakāśana* is uncertain, it is likely to have been composed sometime in the late twelfth century. Rudra Bhaṭṭa is confounded with Rudraṭa also in the *Rasārṇavsudhākara* (late fourteenth century), see Venkatacharya 1979: ciii-cxi.

Shiva is the "abode all of rasas" since *he himself feels the emotion* (or, in some cases such as the comic, causes others in the world of the poem to feel it). Still distant is the conception of rasa as a phenomenon of reader response.[12]

PREVIOUS EDITIONS

The *editio princeps* of the ŚT was published by Richard Pischel (along with a short treatise by Ruyyaka) in 1886. This was based on five manuscripts, four in Devanāgarī, one in Śāradā. The first printed Indian edition was published by Pandit Durgaprasad for the *Kāvyamālā Gucchaka* series in 1886 or 1887.[13] Durgaprasad had at least three manuscripts at his disposal—he refers in his introductory note to his sources in the plural—but as usual in Indian editions of the era, he does not describe them or provide sigla. Durgaprasad had no knowledge of Pischel's work, and produced an edition much inferior to it.

Both editions were published prior to, or at least in ignorance of, the first edition of Rudraṭa's *Kāvyālaṃkāra,* which appeared in the very same year (Bombay, 1886). There has been no new edition of the ŚT since those pioneering efforts, and as a result, so far as I am aware the *Kāvyālaṃkāra* has never been taken into account in constituting the text.[14] Rudraṭa's work, however, enables us to improve the ŚT in a number of places (see, for example, the apparatus on 1.8, 27, 48, 125; 2.62; 3.24). All

---

[12]For a full exposition of these questions, see Pollock 2017. Clearly we have a problem in that Rudra Bhaṭṭa did not grasp the conceptual innovation of Dhanaṃjaya and Dhanika, though as I earlier argued, he clearly knew their work. The same was likely true of Bhoja himself.

[13] The four-fascicle first volume of the series, the third fascicle of which contains the *Śṛṅgāratilaka*, is dated 1886-1887.

[14] Pischel noted that an edition of the *Kāvyālaṃkāra* was soon to be published by Peter Peterson (1886: 27; it never appeared), but it is not clear how familiar he was with Rudraṭa's work. Patently superior readings in Rudraṭa were almost certainly unknown to him rather than ignored.

relevant evidence has been provided in the apparatus to this edition.

Neither Pischel nor Durgaprasad had access to the one commentary devoted to the work, the *Rasataraṅgiṇī* of Gopāla Bhaṭṭa.[15] As already mentioned, Gopāla Bhaṭṭa was a mid-sixteenth-century scholar to be identified with the person of the same name mentioned in Bengali Vaishnava sources as a direct student of the religious reformer Caitanya, as well as one of the six Gosvamins of Vrindavana and author of the most important ritual manual of Bengali Vaishnavism, the *Haribhaktivilāsa*. Curiously, none of the manuscript sources used by Pischel and Durgaprasad, so far as we can infer from their critical apparatuses, is directly related to the tradition represented by Gopāla Bhaṭṭa (for one instructive example compare the variants on 2.19). The two editors thereby lost out on a number of strong readings (see the very first verse, 1.1, for two good examples), which have been adopted in the present edition.

The ŚT is preserved in a sizable number of manuscripts in Rajasthan, now housed in such collections as the Rajasthan Oriental Research Institute in Jodhpur and in the Potikhana in Jaipur. I have made only desultory collations of these, since it quickly became clear that for the most part they serve only to corroborate already available witnesses. One Grantha manuscript from Adyar was fully collated, but it too proved to be of limited use.[16]

As noted earlier, an adaptation of the ŚT was composed by Padmasundara, a poet at the court of

---

[15] Pischel was unaware of the commentary. Durgaprasad mentions it and actually cites a few lines, but notes that he could not acquire a complete manuscript (p. 111 n.). Durgaprasad's statement notwithstanding, De remarked in 1938 that “no manuscript of the work is known to exist” (De 1938: xxxi).

[16] Readings found in the Adyar ms. are sometimes shared with Pischel’s mss. A and D, but also notice his ms. B on 2.90 (see my edition of the *Rasataraṅgiṇī* ad loc.)

Akbar. I cite Padmasundara's version in the critical apparatus where it is helpful in pointing toward the textual tradition of the original that he was adapting, as well as his interpretation of the original. (*This comparison remains to be done systematically, as of 6/2018.)

The ŚT has never been translated into English. A highly deficient Hindi version accompanied a reprint of Pischel's edition (Pandey1968), and a loose German rendering by the Indologist Heinrich Zimmer was published posthumously in 1949. A translation based on this new edition is in preparation.

Appendix

Śṛṅgāratilaka and *Rudraṭa Kāvyālaṃkāra* parallel passages

Close parallels are identified by =; echoes by ~

ŚT trivarga (1.20) >< R caturvarga (12.1)
list of rasas:
ŚT 1.9 <> R 12.3
vṛttis ŚT 1.19 not in R (?)

ŚT 1.8 = 12.2
(nb list of rasas differs)
1.21 = 12.5
1.22 = 12.6
1.27 = 12.7-8
1.28 = 12.9
1.31 = 12.10
1.33 = 12.11
1.36 = 12.12
1.39 = 12.13
1.40 = 12.14
1.41 = 12.15
1.46 ~ 12.16
1,47 = 12.17
1.48 ~ 12.18
1.52 = 12.19 (1.53c ~ 12.19d)
1.56 = 12.20
1.58 = 12.21
1.63 = 12.22 (correct to *nāyakāṅgeṣu*)
1.64b ~ 12.22d
1.65 = 12.23
1.69 = 12.24
1.74 = 12.25
1.76 = 12.26
1.79 = 12.27
1.82 ~ 12.28cd
1.83 ~ 12.28ab
1.84 = 12.29
1.87 = 12.30
1.92 = 12.31
1.99 + 1.101 = 12.32
1.104 = 12.33
1.105 = 12.34
1.106 = 12.35
[1.109 = 12.34]
1.113 = 12.36
1.115 = 12.37
1.117 = 12.38

1.120 = 12.39
1.131-132 ~ 12.40-1 NB that the list of eight types of *nāyikā* is said by Namisādhu to be an interpolation. Order in ŚT is different, and there are variations, some significant, in definitions)
1.133 = 12.40-2
1.135 = 12.40-5
1.137 = 12.40--3
1.139 = 12.40-6 (but n.b. that in R the lover leaves as if in anger)
1.141 = 12.40-7
1.143 ~ 12.40-9
1.145 = 12.40-4
1.147 = 12.40-6
1.151 ~ 12.41 (*recheck)
1.155 = 12.40-10
1.156 = 12.40-11
1.158 = 12.40-12
1.160 = 12.40-13
1.165 = 12.40-14
[rest of 12 and 13 on other topics, including the behavior of the newly married woman]
2.1 = 14.1
2.2 = 14.2
2.5 = 14.3
2.7-8 = 14.4-5
[2.32 ~ 14.36]
2.34 = 14.6
2.35 = 14.7-8
2.36 = 14.9
2.37 = 14.10
2.39 = 14.11
2.40 = 14.12-13
2.44 = 14.15
2.46 ~ 14.16
2.47 = 14.17
2.53 = 14.18 but very different meanings here
(in all this I find ŚT to be much clearer)
2.54 = 14.19
2.57 ~ 14.20b
2.59, 2.60 ~ ?
2.62 +2.63ab = 14.27
2.64 =14.28
2.66 = 14.29
2.68 ~ 14.30
2.83 ~14.33
2.93 = 14.34
2.96 = 14.35
2.113 = 14.38cd
[from here the correspondences are less marked, and of course the order is entirely different]
3.14 ~ 15.1
3.15 ~ 15.2
3.8 ~ 15.3
3.10 ~ 15.4

3.25 = 15.5
3.27 = 15.6
3.20 ~ 15.7
3.24 ~ 15.8
3.28 ≠ 15.9
3.1 ~ 15.11
3.2, 4 ~ 15.12
3.11 ~ 15.13
3.13 ~ 15.14
3.31 ~ 15.15
3.33 ~ 15.16
R adds *preyas*; he links *rītis* with *rasa*, not *vṛttis*, 15.20; see also 14.37 for *śṛṅgāra*)

ABBREVIATIONS USED IN THE CRITICAL APPARATUS

EDITIONS AND TESTIMONIES

D = Durgaprasad ed. (Kāvyamālā)

G = Gopāla Bhaṭṭa, *Rasataraṅgiṇī* commentary on RBh (ed. Pollock)

J = Jalhaṇa, *Sūktimuktāvalī*

P = Pischel ed.

PS = Padmasundara, *Akabarasāhiśṛṅgāradarpaṇa*

R = Rudraṭa *Kāvyālaṃkāra*

RBh = Rudra Bhaṭṭa *Śṛṅgāratilaka*

Ś = Śrīdharadāsa, *Saduktikarṇāmṛta*

V = Viśvanātha *Sāhityadarpaṇa*

MANUSCRIPTS

A = Adyar ms. #1834 (palm leaf, Grantha, old). Ch. 2 fewer better readings, and a number of radically rephrased lines. [Sometimes seems to correspond with P's E ms., which Pischel perceived had been copied from an original not in Devanagari character, P. p. 30; shares with G the curious hypermetric *pādas* cd of 1.27] I thank Shaji P. L. for the collation.

A range of mss. from Rajasthan only sporadically collated:

Rajasthan Oriental Research Institute Jodhpur:

512

11294

16654

Jaipur Potikhana:

326 J_1

428 J_2 [maybe the best ms. of all; very carefully written, good readings: *gajenduṛṣibhūvarṣe* (1718 [*saṃvat*] = 1662 AD). Seems to share some readings with A.]

435 J_3

Pu: G = Gopāla Bhaṭṭa (editor and commentator). [One of the earliest mss., prepared for Siddhicandra, the Jain intimate of Emperor Jahangir, is dated *saṃvat* 1702 = c. 1645 CE]

ORI Mysore C-1833. (dated *saṃvat* 1878 / Śāka 1743 = c. 1821 CE))

NB "G (text)" refers to cases where a reading in a *citation* of RBh in the commentary differs from the reading given in the commentary itself. G sometimes has clearly superior readings.

Akabarasāhiśṛṅgāradarpaṇa of Padmasundara. I have considered readings that are both expressed or implied

I have generally not recorded variants contained in the new mss. I have consulted that are already noticed in P or D, except in those cases where I have departed from those two editions and had additional manuscript testimony to offer in support, or when a compelling variant reported in P or D was supported elsewhere. Another exception has been made in the case of A.

I have included among the variants instances where, although the continuous readings are identical, spacing in the two *printed* editions indicate differences in editorial interpretation (e.g., 1.1, स करुणः] G; सकरुणः P, D).

BIBLIOGRAPHY

Daśarūpaka of Dhanaṃjaya, with the *Avaloka* of Dhanika, and the subcommentary of Bhaṭṭa Nṛsiṃha. Ed. T. Venkatacharya. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1969.

De, S. K. 1988. *History of Sanskrit Poetics,* third ed. Calcutta: Firma KLM.

______, ed. 1938. *Kṛṣṇa-Karṇāmṛta of Līlāśuka*. Dacca: The University of Dacca.

Jacobi, Hermann. 1888. "On Rudraṭa and Rudrabhaṭṭa." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 2: 151-156.

Kane, P. V. 1971. *History of Sanskrit Poetics,* fourth ed. Delhi: Motilal Banarsidass.

Kāvyālaṃkāra of Rudraṭa, with the commentary of Namisādhu, third ed. Ed. Durgaprasad and Wasudev Laxman Sastri Pansikar. Bombay: Nirnaya Sagar Press, 1928.

Pandey, Kapildeo. *Rudraṭa kā Śṛṅgāratilaka tathā Ruyyaka kī Sahrdayalīlā*. Varanasi: Pracya Prakasana, 1968.

Pischel, Richard, ed. *Rudraṭa's Çṛṅgâratilaka and Ruyyaka's Sahṛdayalîlâ*. Kiel: C.F. Haeseler, 1886.

Pollock, Sheldon, ed. and trans. *The Bouquet of Rasa and the River of Rasa (Rasamañjarī* and *Rasataraṅgiṇī) of Bhānudatta.* New York: New York University Press. The Clay Sanskrit Library, 2009.

______. 2017. *A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics*. New York: Columbia University Press.

______. Ms. The *Śṛṅgāratilaka* of Rudra Bhaṭṭa with the *Rasataraṅgiṇī* Commentary of Gopāla Bhaṭṭa (available on sheldonpollock.org)

Rasārṇavasudhākara of Siṃhabhūpāla. Ed. T. Venkatacharya. Madras: Adyar Library and Research Centre, 1979.

Śṛṅgāratilaka of Rudra Bhaṭṭa. Ed. Durgaprasad. Bombay: Nirnaya Sagar Press, 1886-1887. Kāvyamālā Gucchaka III.

Venkatacharya, T. 1982. "Rudraṭa, author of the *Kāvyālaṃkāra*[,] and the *Śṛṅgāratilaka*." 30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa, South Asia 1. Ed. Graciela de la Lama. Mexico City: El Colegio de México, pp. 21-26.

Zimmer, Heinrich Robert, trans. 1949. *Schringara-tilaka = Stirnzeichen der Liebesstummung*. Stuttgart: Verlag Gerd Hatje. Reprint Frankfurt am Main, 1975.

श्रीरुद्रभट्टकृतं

शृङ्गारतिलकम्

प्रथमः परिच्छेदः

शृङ्गारी गिरिजानने स करुणो रत्यां प्रवीरः स्मरे
बीभत्सोऽस्थिभिरुत्फणी च भयकृन्नेत्रत्रयेणाद्भुतः ।
रौद्रो दक्षविमर्दने च हसकृन्नग्नः प्रशान्तः शमा-
दित्थं सर्वरसाश्रयः पशुपतिर्भूयात्सतां भूतये ॥ १.१ ॥[1]

आख्यातनामरचनाचतुरस्रसंधि
सद्वागलंकृतिगुणं सरसं सुवृत्तम् ।
आसेदुषामपि दिवं कविपुङ्गवानां
तिष्ठत्यखण्डमिह काव्यमयं शरीरम् ॥ १.२ ॥[2]

काव्ये शुभे विरचिते खलु नो खलेभ्यः
कश्चिद्गुणो भवति यद्यपि संप्रतीह ।
कुर्यां तथापि सुजनार्थमिदं यतः किं
यूकाभयेन परिधानविमोक्षणं स्यात् ॥ १.३ ॥[3]

सानन्दप्रमदाकटाक्षविशिखैर्येषां न भिन्नं मनो

---

[1] स करुणो] G; सकरुणो P, D. नेत्रत्रयेणाद्भुतः] G; मूर्त्याद्भुतस्तुङ्गया P, D. ◦मर्दने च] G, A, D; ◦मर्दनेन P. शमात्] G; चिरात् P, D. ◦आश्रयः] G, P, D; ◦आत्मकः A, G (v.l.). सतां] G, P, D; स वो A.

[2] ◦संधि] G, D, J_2; ◦संधि◦ P.

[3] वि◦] G, P, J_2; ऽपि D, A.

यैः संसारसमुद्रपातविधुरेष्वन्येषु पोतायितम् ।
यैर्निःसीमसरस्वतीविलसितं द्वित्रैः पदैः संहृतं
तेषामप्युपरि स्फुरन्ति मतयः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ १.४ ॥

प्रायो नाट्यं प्रति प्रोक्ता भरताद्यै रसस्थितिः ।
यथामति मयाप्येषा काव्यं प्रति निगद्यते ॥ १.५ ॥[4]

यामिनीवेन्दुना मुक्ता नारीव रमणं विना ।
लक्ष्मीर्रिव ऋते त्यागान्नो वाणी भाति नीरसा ॥ १.६ ॥

सत्यं सन्ति गृहे गृहे सुकवयो येषां वचश्चातुरी
स्वे हर्म्ये कुलकन्यकेव लभते जातैर्गुणैर्गौरवम् ।
दुःप्रापः स तु कोऽपि कोविदपतिर्यद्वाग्रसग्राहिणां
पण्यस्त्रीव कलाकलापकुशला चेतांसि हर्तुं क्षमा ॥ १.७ ॥[5]

तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं काव्यं रसनिरन्तरम् ।
अन्यथा शास्त्रवत्तत्स्याद्गोष्टीषूद्वेगदायकम् ॥ १.८ ॥[6]

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव काव्ये रसाः स्मृताः ॥ १.९ ॥[7]

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

---

[4] अप्य] G, P, D; तु A.

[5] जातैर्] G, P, D; जात्यैर् A. ०पतिर्] G, D, J_2; ०कविर् P; ०मतिर् A. ०ग्राहिणां] G, P, D; ०ग्राहिणी A. पण्य०] A, G, P; पुण्य० D.

[6] शास्त्रवत्तत्स्याद्गोष्टीषू० A, 16654, 512 (v.l.) (R 12.2); शास्त्रविद्गोष्ठ्यां तत्स्याद् G, D, J_2, J; रसविद्० P.

[7] काव्ये] A, P, D (PS); नाट्ये G.

जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १.१० ॥[8]

निर्वेदोऽथ तथा ग्लानिः शङ्कासूया मदः श्रमः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहो स्मृतिर्धृतिः ॥ १.११ ॥[9]

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ १.१२ ॥

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्था तथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ १.१३ ॥

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदिमे भावाः प्रयान्ति च रसस्थितिम् ॥ १.१४ ॥[10]

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १.१५ ॥

भावा एवातिसम्पन्नाः प्रयान्ति रसताममी ।
यथा द्रव्याणि भिन्नानि मधुरादिरसात्मताम् ॥ १.१६ ॥[11]

संभवन्ति यथा वृक्षे पुष्पपत्त्रफलादयः ।
तद्वद्रसेऽपि रुचिरा विशेषा भावरूपिणः ॥ १.१७ ॥[12]

---

[8] प्रकीर्तिताः] P, D; इमे स्मृताः G.

[9] स्मृतिः धृतिः] G, P.; धृतिः स्मृतिः D.

[10] च रसस्थितिम्] P, D; रससंस्थितिम् G; प्रयान्ति रसताममी J_2.

[11] एवाति०] G, P, D; एतेऽति A.

[12] रुचिरा] G, P, D; रुचिता A.

प्रायो नैकरसं काव्यं किंचिदत्रोपलभ्यते ।
बाहुल्येन भवेद्यस्तु स तद्वृत्त्या निगद्यते ॥ १.१८ ॥

कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा ।
चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचिकाः ॥ १.१९ ॥[13]

धर्मादर्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः ।
साधीयानेष तत्सिद्ध्यै शृङ्गारो नायको रसः ॥ १.२० ॥[14]

चेष्टा भवति पुंनार्योर्या रत्युत्थातिरक्तयोः
संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ॥ १.२१ ॥[15]

संयुक्तयोश्च संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ।
प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेष द्विधा यथा ॥ १.२२ ॥[16]

मदनकुञ्जरकुम्भतटोपमे
स्तनयुगे परितः स्फुरिताङ्गुलिम् ।
सकरजक्षतवाममपि प्रिया
दयितपाणिममन्यत दक्षिणम् ॥ १.२३ ॥

---

13 ◦सूचिकाः] G, P; ◦सूचकाः A, D, J2.

14 सुखफलोदयः] G, P, D; सुखमितो मतम् A.

15 रत्युत्थाति◦] A, D, 326, 16654, 19852 (रत्युत्था यातिरक्तयोः) [compare below 1.29; also e.g. KP 565+ अतिरक्तेनापि मनसा]; रत्युत्थानु◦ G, P, PS; रत्यर्थानु◦ J2, 512. संभोगो] A, P; संयोगो G, D.

16 ◦योश्च] P, D; ◦योस्तु A, G, J2. संभोगो] A, P, J2, 512 (R 12.5); संयोगो G, D, 16654,19852 [*Keshav KP]. एष] P, D; एव G.

संतप्तः स्मरसंनिवेशविवशैः श्वासैर्मुहुः पञ्चमो-
द्गारावर्तिभिरापतद्भिरभितः सिक्तश्च नेत्राम्बुभिः।
एतस्याः प्रियविप्रयोगविधुरस्त्यक्तवाधरो रागितां
संप्रत्युद्धतवह्निवारिविषमं मन्ये व्रतं सेवते ॥ १.२४ ॥[17]

कान्ते विचित्रसुरतक्रमबद्धरागे
सङ्केतके हरिणशावदृशा रसेन ।
तत्कूजितं किमपि येन तदीयतल्पं
नाल्पैः परीतमनुकूजितलाबकौघैः॥ १.२५ ॥[18]

किंचिद्वक्रितकण्ठकन्दलदलत्पीनस्तनावर्तन-
व्यायामाञ्चितकञ्चुकं मृगदृशस्तस्यास्तदालोकितम् ।
वाचस्ताश्च विदग्धभावचतुराः स्फारीभवन्मन्मथा
हंहो मानस किं स्मरस्यभिमताः सिद्ध्यन्ति पुण्यैः क्रियाः ॥ १.२६ ॥[19]

त्यागी कुलीनः कुशलो रतेषु
कल्यः कलावित्तरुणो धनाढ्यः ।
भव्यः क्षमावान्सुभगोऽभिमानी
स्त्रीणामभीष्टस्त्विह नायकः स्यात् ॥ १.२७ ॥[20]

---

[17] पञ्चमो॰] G, P, D; पावको॰ A. ॰उद्धत॰] G, P, D; ॰उद्गत॰ A.

[18] ॰सुरतक्रम॰] A, G, P; ॰सुरते क्रम॰ D. हरिण॰] G; ॰ऽपि मृग॰ A, P, D. ॰शावदृशा रसेन] A, G; ॰शावकलोचनायाः] P, D. अनुकूजित॰] G, P; अनुशब्दित॰ D; अपि शब्दित॰ A.

[19] ॰दलत्॰] G, D, 512, 16654, 11924; ॰वलत्॰ P; ॰वक्रितकन्धरं परिगलत्॰ A. ॰भावचतुराः] G, D; ॰मुग्धमदुराः A, P, 16654, 19852; ॰भावमदुराः 512. क्रियाः] G, P, D; प्रियाः A.

[20] कुलीनः कुशलो] G, P, D; कुलेन महितः A. कल्यः] G, A; कल्पः P, D. भव्यः क्षमावान्सुभगो] P, D; दक्षः [भव्यः A] क्षमी स्थिररुचिः सुभगो G, A [hypermetric (vasantatilaka)]. अभीष्टस्त्विह] D (R 12.8: गम्यासु च विस्रम्भी); मतज्ञः किल P, 512; मतः सुभगवागिह G; नतः [मतः 16654, 11294] शुभवचा इह A, 16654, 11294

तस्यानुकूलदक्षिणशठधृष्टा इत्थमत्र चत्वारः ।
भेदाः क्रिययोच्यन्ते तदुदाहृतयश्च रमणीयाः ॥ १.२८ ॥

अतिरक्ततया नार्यां सदा त्यक्तपराङ्गनः ।
सीतायां रामवत्सोऽयमनुकूलः स्मृतो यथा ॥ १.२९ ॥[21]

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः ।
किं त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥ १.३० ॥[22]

यो गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वयोषिति ।
न मुञ्चत्यन्यचित्तोऽपि ज्ञेयोऽसौ दक्षिणो यथा ॥ १.३१ ॥[23]

सैवास्य प्रणतिस्तदेव वचनं ता एव केलिक्रिया
भीतिः सैव तदेव नर्म मधुरं पूर्वानुरागोचितम् ।
कान्तस्य प्रियकारिणी च भवती तं वक्ति दोषाविलं
किं स्यादित्थमहर्निशं सखि मनो दोलायते चिन्तया ॥ १.३२ ॥[24]

प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् ।

[hypermetric (vasantatilaka)].

[21] अतिरक्ततया] A, G, D, 16654; अनुकुलतया P, 326; अनुरक्ततया 512, 19852, J_2.

[22] उद्धतं] P, D; उज्ज्वलं G. निक्षिपति] G, P; निःक्षिपति D. दुःस्थितम्] G, P; दुःखितम् D; सुस्थितम् A.

[23] भयं] G, P, D; प्रियं A. सद्भावम्] D (R 12.10); दाक्षिण्यम् G, P.

[24] प्रियकारिणी G; अप्रियकारिणी P, D.

मुक्तापराधचेष्टश्च कुटिलोऽसौ शठो यथा ॥ १.३३ ॥[25]

सरलतरले आवां तावद्बहुश्रुतशालिनौ
पुनरिह युवां सत्यं शिष्टं तदत्र कृतागसि ।
प्रणयिनि पुनर्युक्तं रन्तुं न वेति बतावयो-
र्ध्रुवमुपगते कर्णौ प्रष्टुं कुरङ्गदृशो दृशौ ॥ १.३४ ॥[26]

कोपात्किंचिदुपानतोऽपि रभसादाकृष्य केशेष्वलं
नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्धा दृढम् ।
भूयो यास्यसि तद्गृहानिति मुहुः कण्ठार्द्धरुद्धाक्षरं
जल्पन्त्या श्रवणोत्पलेन सुकृती कश्चिद्रहस्ताड्यते ॥ १.३५ ॥[27]

निःशङ्कः कृतदोषोऽपि विलक्षस्तर्जितोऽपि नो ।
मिथ्यावाग्दृष्टदोषोऽपि धृष्टोऽसौ कथितो यथा ॥ १.३६ ॥[28]

जल्पन्त्याः परुषं रुषा मम बलाच्चुम्बत्यसावाननं
मृद्नात्याशु करं करेण बहुशः संताड्यमानोऽपि सन् ।
आलीनां पुरतो दधाति शिरसा पादप्रहारान्नतो

---

[25] मुक्ता॰] A, P, J2, 512, 16654, 19852 (R 12.11: आचरति निरपराधवत्); ज्ञाता॰ D; जाता॰ G; गुप्ता॰ 326.

[26] सरल॰] A, P, 512, 16654, 326; सहज॰ D, G. ॰श्रुत॰] A, G, P; ॰श्रुति॰ D, 512, 16654, 326. तद्] G, D, 512, 16654, 19852; यद् P. पुनर्] A, G, D, 16654, 19852; जने P, 512, 326. युक्तं रन्तुं] A, G, D, 16654, 19852; रन्तुं युक्तं P, 512, 326.

[27] Before the v. add: अपि च D; तथा च शठोदाहरणान्तरम् 326.

[28] निःशङ्कः] A, G, D, P, 19852, 326, 11294; निःशङ्क॰ 512, 16654 . विलक्षस्] A, 16654, 19852, 326, D; विलक्ष्यस् G; निर्लज्जस् P, 512, 11294. तर्जितोऽपि नो] D, 16654, 326 (R 12.12: भर्त्सितोऽपि न विलक्षः); तर्जितोऽपि सन् G, 19852; ताडितोऽपि सन् P, 512; तर्कितोऽपि यः A. धृष्टोऽसौ] GB, D; धृष्टोऽयं A, P.

नो जाने सखि सांप्रतं प्रणयिने कुप्यामि तस्मै कथम् ॥ १.३७ ॥[29]

धित्त्वां धूर्त गतत्रप प्रणयिनी सैव त्वयाराध्यतां
यस्याः पादतलाहतिं तव हृदि व्याख्यात्यसौ यावकः ।
इत्युक्तोऽपि न नाम मुञ्चति यदा पादावयं दुर्जनो
मिथ्यावादविचक्षणः किमपरं कुर्यां वयस्ये तदा ॥ १.३८ ॥[30]

गूढमन्त्रः शुचिर्वाग्मी भक्तो नर्मविचक्षणः ।
स्यान्नर्मसचिवस्तस्य कुपितस्त्रीप्रसादकः ॥ १.३९ ॥

पीठमर्दो विटश्चैव विदूषक इति त्रिधा ।
स भवेत्प्रथमस्तत्र नायिकानायकानुगः ॥ १.४० ॥[31]

एकविद्यो विटः प्रोक्तः क्रीडाप्रायो विदूषकः ।
स्ववपुर्वेषभाषाभिर्हास्यकारी च नर्मवित् ॥ १.४१ ॥[32]

एषां प्रबन्धविषयो व्यवहारः प्रायशो भवेत्प्रचुरः ।
प्रत्येकमुदाहृतयस्तथापि काश्चिन्निगद्यन्ते ॥ १.४२ ॥[33]

---

[29] मृद्गात्य] G (Pu); गृह्णात्य G (M), P, D. प्रहारोन्नतो] G, P, D; ०प्रहारोन्नतिं A. प्रणयिने] A, G, D, Ś, J_2, 11294, 512, 16654, 326; प्रणयिनी P [*see 1.32.2, 1.35.2 et passim in ref. to the man (but also in ref. to the woman in next v.)].

[30] D adds before: अपि च.

[31] चैव] G; चेति D; चापि P. स भवेत्] A, G, D, J_2, 512, 11294, 16654, 326; संभवेत् P.

[32] च नर्मवित्] G (comm.), D, 512, 16654; स्वकर्मवित् A, P, 326;स्वकर्मकृत् 11294; स्वनर्मवित् J_2; विटः स्मृतः G (M text).

[33] ०विषयो] A, G, D, 16654; ०विषये P, 11294; स्वकर्मविषयो 512, स्वकर्मविषये J_2, 326. ०गद्यन्ते] A, D, 512,

विमुञ्चामुं मानं सफलय वचः साधु सुहृदां
मुधा संतापेन ग्लपयसि किमङ्गं स्मरभुवा ।
प्रियं पादप्रान्तप्रणतमधुना मानय भृशं
न मुग्धे प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः ॥ १.४३ ॥

प्रणयिनि भृशं तस्मिन्मानं मनस्विनि मा कृथाः
किमपरमितो युक्तायुक्तैर्विना ह्यमुना तव ।
अयमपि भवेत्संप्रत्येव क्षयानलसंनिभः
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥ १.४४ ॥[34]

दूरात्कन्दलितैर्हृदि प्रविततैः कण्ठे लुठद्भिर्हठा-
द्वक्रे संकटनासिकातरलितैर्निर्यद्भिरत्यूष्मभिः ।
निःश्वासैः पृथुमन्मथोत्थदवथुर्व्यक्तं तवावेदितो
मिथ्यालम्बितसौष्ठवे कृतमतः कोपेन कान्तं प्रति ॥ १.४५ ॥[35]

स्वकीया परकीया च सामान्यवनिता तथा ।
कलाकलापकुशलास्तिस्रस्तस्येह नायिकाः ॥ १.४६ ॥

पौराचाररता साध्वी क्षमार्जवविभूषिता ।
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च स्वकीया त्रिविधा मता ॥ १.४७ ॥

मुग्धा नववधूस्तत्र नवयौवनभूषिता ।
नवानङ्गा रहःस्थापि लज्जाप्रायरतिर्यथा ॥ १.४८ ॥[36]

11294, 326; ०दर्श्यन्ते G [प्र०], P, J_2, 11294 (v.l.), 16654.

[34] ०बिसिनी०] A, P, D; ०कदली० G.

[35] ०सौष्ठवे कृतम् G, P, J_2, 512, 11294, 326; ०सौष्ठवेन किम D, 16654.

[36] नवानङ्गा] A, G (R 12.18: रतिनैपुणानभिज्ञा); नवानङ्ग० P, D. रहःस्था] A, G; ०रहस्या P, D. ०पि] A, G, D; च

गतं कर्णाभ्यर्णं प्रसरति तथाप्यक्षियुगलं
कुचौ कुम्भारम्भौ तदपि चिबुकोत्तम्भनरुची ।
नितम्बप्राग्भारो गुरुरपि गुरुत्वं मृगयते
कथंचिन्नो तृप्तिस्तरुणिमनि मन्ये मृगदृशः ॥ १.४९ ॥[37]

यथा रोमाञ्चोऽयं स्तनभुवि लसत्स्वेदकणिको
यथा दृष्टिस्तिर्यक्पतति सहसा संकुचति च ।
तथा शङ्केऽमुष्याः प्रणयिनि दरास्वादितरसं
न मध्यस्थं चेतः प्रगुणरमणीयं न च दृढम् ॥ १.५० ॥[38]

विरम नाथ विमुञ्च ममाञ्चलं
शमय दीपमिमं समया सखी ।
इति नवोढवधूवचसा युवा
मुदमगादधिकां सुरतादपि ॥ १.५१ ॥[39]

सकम्पा चुम्बने वक्त्रं हरत्येषावगूहिता ।
परावृत्य चिरं तल्प आस्ते रन्तुं न वाञ्छति ॥ १.५२ ॥[40]

P.

[37] ०णं] G, P, J; ०र्णे A, D. ०आरम्भौ] A, G, D; ०आकारौ P.

[38]यथा] P, D; पुनर् G.

[39] इमं ... सखी] G (comm.), D, 512, 11294, 16654; इमं ... सखीम् G (text), P, J; इयं ... सखी Ś, 16654; इयं न गता सखी A. अगादधिकां] G, P, D; अवाप परां A.

[40] अव०] A, G, P; उप० D. तल्प] G, P, D; तल्पम् A. न] A, J_2; च G (text), P, D (PS 1.44: तद्विरन्तुं समीहते)

अपहरति यदास्यं चुम्बने श्लिष्यमाणा
वलयति शयनीये कम्पते च प्रकामम् ।
वदति च यदलक्ष्यं किञ्चिदुक्तापि भूयो
रमयति सुतरां तच्चित्तमन्तर्नवोढा ॥ १.५३ ॥[41]

मुग्धामावर्जयत्येष मृदूपायेन सान्त्वयन् ।
नातिभीतिकरैर्भावैर्निबन्धैर्बालभीषकैः ॥ १.५४ ॥[42]

सरति सरसस्तीरादेषा भ्रमद्भ्रमरावली
सुमुखि विमुखी पद्मे मन्ये तवास्यपिपासया ।
इति निगदिते किञ्चिद्भीत्या विवर्तितकन्धरा
वदनकमले भर्त्रा बाला चिरं परिचुम्बिता ॥ १.५५ ॥

अन्यां निषेवमाणेऽपि यदि कुप्यति सा प्रिये ।
रोदित्यस्याग्रतः स्वल्पमनुनीता च तुष्यति ॥ १.५६ ॥[43]

मन्यौ कृते प्रथममेव विकारमन्यं
नो जानती नववधू रुदती परं सा ।
धूर्तेन लोचनजलं परिमृज्य गाढं
संचुम्ब्य चाधरदलं गमिता प्रसादम् ॥ १.५७ ॥[44]

आरूढयौवना मध्या प्रादुर्भूतमनोभवा ।

---

[41] वलयति] A, G; वलति च P, D. तच्] G, P, D; नश् A.

[42] आवर्जयत््] P, D; आवर्तयत्् A; अनुनयत्् G. भावैर् … ०भीषकैः] G, D; वाक्यैर् … ०भीषितैः P (PS 1.46);

चित्रैर्निर्बनधैर्बालभूषितैः A.

[43] ऽपि] A, G, D; तु P.

[44] गाढं] G, D; बाढं A, P. ०दलं] A, P; ०दले D; ०तले G.

प्रगल्भवचना किञ्चिद्विचित्रसुरता यथा ॥ १.५८ ॥[45]

तरत्तारं चक्षुः क्षपयति मुनीनामपि दृशः
कुचद्वन्द्वाक्रान्तं हृदयमहृदः कान्न कुरुते ।
गतिर्मन्दीभूता हरति गमनं मन्मथवता-
महो तन्व्यास्तुल्यं तरुणिमनि सर्वं विजयते ॥ १.५९ ॥[46]

दृष्टिः स्निह्यति निर्भरं प्रियतमे वैदग्ध्यभाजो गिरः
कामं कुन्तलमालिकाविरचने त्यक्तान्यकर्मा करः ।
वक्षः संव्रियते पुनः पुनरिदं लीलालसं गम्यते
जाता सुभ्रु मनोरमा तव दशा कस्मादकस्मादियम् ॥ १.६० ॥[47]

सुभग कुरबकस्त्वं नो किमालिङ्गनोत्कः
किमु मुखमदिरेच्छुः केसरो नो हृदिस्थः ।
त्वयि नियतमशोके युज्यते पादघातः
प्रियमिति परिहासात्पेशलं काचिदूचे ॥ १.६१ ॥[48]

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या
चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

---

[45] विचित्रसुरता] P, D (R 12.21: ०विचित्रसुरतचातुर्या); विराजद्विभ्रमा G.

[46] तुल्यं] A, G, P, D; स्वल्पं J_2; तुल्यं तन्व्यास् [*conj. ऽतुल्यं ?] J.

[47] कामं] A, G, D, J_2; पाणिः P. ०मालिका०] P, D; ०पालिका० G. त्यक्तान्यकर्मा करः] G, D; त्यक्तान्यकर्माश्रयः P; ०कार्यग्रहः Ś # 502, ०कर्माग्रहः J_2, 512. वक्षः] A, G, D, Ś, J_2, 512, 11294, 324 (cf. PS 1.52: स्तनयुगतिरोधानरचना); वक्रं P; चक्षुः 16654 लीलालसं] G, D, P; भारालसं Ś.

[48] उत्कः] A, G, P, J_2, 512; उक्तः D, 11294, 16654. नो हृदिस्थः] G, P, D; वासि दृष्टः A.

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथा स्यात् ॥ १.६२ ॥[49]

गाढं व्याप्रियते कान्तं पिबतीव रतावियम् ।
विशतीव तदङ्गेषु मुह्यतीव सुखे यथा ॥ १.६३ ॥[50]

कृत्वानेकविधां रसेन सुरते केलिं कथञ्चिच्चिरा-
त्प्राप्तान्तःसुखमीलिताक्षियुगला स्विद्यत्कपोलस्थली ।
सुप्तेयं किल सुन्दरीति सुभगः स्वैरं तथैवास्वज-
द्गाढानङ्गविमर्दनिःसहवपुर्निद्रां यथैवागता ॥ १.६४ ॥[51]

सा धीरा वक्ति वक्रोक्त्या प्रियं कोपात्कृतागसम् ।
मध्या रोदित्युपालम्भैरधीरा परुषं यथा ॥ १.६५ ॥[52]

उपेत्य तां दृढपरिरम्भलालस-
श्चिरादभूः प्रमुषितचारुचन्दनः ।
धृताञ्जनः सपदि तदक्षिचुम्बना-
दिहैव ते प्रिय विदिता कृतार्थता ॥ १.६६ ॥[53]

यत्रार्कायितमिन्दुना सरसिजैरङ्गारपुञ्जायितं
क्रुद्धायां मयि नाथ ते कदलिकाकाण्डैरलातायितम् ।
कालोऽन्यः खलु कोऽपि सोऽमृतमयो जातो विषात्माधुना

---

49 ◦कूजितान्यनु◦] P, D; ◦कूजितं मृदु G. स्यात्] A, G P, J_2, 16654, 326; स्याः D, 512.

50 गाढं] P, D; बाढं A, G. इयम्] A, G, D; प्रियम् P.

51 चिरात्] A, P, D; रसात् G. किल] G, P, D; किमु A. प्राप्त◦] G, P, D; प्राप्य A. ◦अनङ्ग◦] G, P, D; ◦आलिङ्ग◦ A. यथैव] conj.; सहैव G, P, D, J_2, 326; य एव 512; स एव A, 11294, 16654. आगता] conj; आगतः G, P, D.

52 रोदित्य् A, G, D (R 12.23: सास्रैरुपालम्भैः); वदत्य् P.

53 धृत◦] G, P, D; हृत◦ A.

धिक्त्वां धूर्त विनिर्यदश्रुरबला मोहं रुदन्ती गता ॥ १.६७ ॥[54]

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ।
अस्माकमस्ति न कथंचिदिहावकाश-
स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ १.६८ ॥[55]

लब्धायतिः प्रगल्भा स्यात्समस्तरतिकोविदा ।
आक्रान्तनायका बाढं विराजद्विभ्रमा यथा ॥ १.६९ ॥[56]

सेयं पङ्कजिनी मृणाललतिकामादाय यस्याः प्रियो
हारं मे कुरुते पयोधरतटे प्रत्यग्रताराारुचम् ।
बन्धूकं च तदेतदालि विदलद्यत्तेन सीमन्तितं
सर्वाशाविजिगीषुपुष्पधनुषो बाणश्रियं धास्यति ॥ १.७० ॥[57]

यत्र स्वेदलवैरलं विलुलितैर्व्यालुप्यते चन्दनं
स्वच्छन्दैर्मणितैश्च यत्र रणितं निह्नूयते नूपुरम् ।
यत्रायान्त्यचिरेण सर्वविषयाः कामं तदेकाग्रतां
सख्यस्तत्सुरतं भणामि रतये शेषा तु लोकस्थितिः ॥ १.७१ ॥[58]

---

[54] जातो] G, P, D; ऽन्योऽयं A. रुदन्ती] G, D; वदन्ती A, P.

[55] ०भाव०] G, P, D; ०राग० A. कथंचिद्] P, 512, 11294, 16654, 326; हि कश्चिद्] G, D.

[56] ०रति०] P, D (R 12.24: रतिकर्मणि); ०रत० G (V 3.60; DR 2.18), ०रस० A. ०नायका] A, G, P, 326, 11294, 16654 (R 12.24: आक्रान्तानायकमनाः; DR 2.18); ०नायिका D, J_2, 512.

[57] प्रत्यग्र०] G, P, D, J_2; पर्यस्त० A. ०रुचम्] A, G, D, J_2, 512, 11294, 16654; ०रुचिम् P, 326. यत्तेन] G, D, J_2, 16654, 326; यत्नेन A, G (text M), P, 512, 11294. विदलत्०] G, P, D; विलसत्० A.

[58] ०लवैर्] G, D, J_2, 16654; ०जलैर् A, P, 11294. स्वच्छन्दैर्] G, D; सच्छेदैर् A, P, J_2, 512, 11294. नूपुरम्] G,

स्वामिन्भङ्गुरयालकं सुतिलकं भाले विलासिन्कुरु
प्राणेश त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसुखिता संपूर्णचद्रानना
स्पृष्टा तेन तथेति जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥ १.७२ ॥[59]

मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनै-
रलसवलितैरङ्गन्यासैर्मनोभवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितै-
स्त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम् ॥ १.७३ ॥[60]

निराकुला रतावेषा द्रवतीव प्रियाङ्कके ।
कोऽयं काहं रतं किं वा न वेत्ति च रसाद्यथा ॥ १.७४ ॥[61]

धन्यास्ताः सखि योषितः प्रियतमे सर्वाङ्गलग्नेऽपि याः
प्रागल्भ्यं प्रथयन्ति मोहनविधावालम्ब्य धैर्यं महत् ।
अस्माकं तु तदीयपाणिकमलेऽप्युन्मोचयत्यंशुकं
कोऽयं का वयमत्र किं च सुरतं नैव स्मृतिर्जायते ॥ १.७५ ॥[62]

D, 512, 11294, 16654; नौपुरम् P. सर्वविषयाः] G, P, D; सर्वविजयाः 512. रतये] G, D; धृतये A, P, J_2, 512, 11294, 16654.

[59] सुतिलकं भाले] G, P, 11294; सतिलकं भालं D, $J_{2,}$ 512 16654; सतिलकं भाले 326; सतिलकं फालं A.

[60] मनोभव॰] G, P, D; मदोत्सव॰ A, Ś, V. विलोकितैस्] A, G, D, Ś, V; विलोकनैस् P.

[61] द्रवतीव] G (comm.) P, D; द्रवन्तीव A; द्रवन्ती च G (text). काहं] A, P (R 12.25); कास्मि G, D. वेत्ति च रसाद्] G, D; वेत्त्यतिरसाद् P.

[62] सर्वाङ्गलग्नेऽपि याः] G, P, D; सर्वाङ्गलग्नाः प्रियाः A. च] A, P; नु G, D. नैव स्मृतिर्जायते] A, P, D; स्वल्पापि नैव स्मृतिः G.

कृतदोषेऽपि सा धीरा तस्मिन्नाद्रियते रुषा ।
आकारसंवृतिं चापि कृत्वोदास्ते रतौ यथा ॥ १.७६ ॥

यद्वाचः प्रचुरोपचारचतुरा यत्सादरं दूरतः
प्रत्युत्थानमिदं स्वहस्तनिहितं यद्भिन्नमप्यासनम् ।
उत्पश्यामि यदेवमेव च मुहुर्दृष्टिं सखीसंमुखीं
तच्छङ्के तव पङ्कजाक्षि बलवान्कोऽप्यप्रसादो मयि ॥ १.७७ ॥[63]

यत्पाणिर्न निवारितो निवसनग्रन्थिं समुद्ग्रन्थय-
न्भ्रूभेदो न कृतो मनागपि मुहुर्यत्खण्ड्यमानेऽधरे ।
यन्निःशङ्कमिवार्पितं वपुरहो पत्युः समालिङ्गने
मानिन्या कथितोऽनुकूलविधिना तेनैव मन्युर्महान् ॥ १.७८ ॥

मध्या प्रतिभिनत्त्येनं सोल्लुण्ठैः साधुभाषितैः ।
अधीरा तु रुषा हन्ति संतर्ज्य दयितं यथा ॥ १.७९ ॥[64]

कृतं मिथ्यावादैर्विरम विदितं कामुक चिरा-
त्प्रियां तामेवोच्चैरभिसर यदीयैर्नखपदैः ।
विलासैश्च प्राप्तं तव हृदि पदं रागबहुलै-
र्मया किं ते कृत्यं ध्रुवमकुटिलाचारपरया ॥ १.८० ॥[65]

सा बाढं भवतेक्षितेति निबिडं संयम्य बाह्वोः स्रजा
भूयो द्रक्ष्यसि तां शठेति परुषं संतर्ज्य संतर्ज्य च ।

---

[63] सादरं] G, P, D; साग्रहं A.

[64] प्रतिभिनत्त्य] G, P, D; प्रतिवदत्य A; प्रतिभणत्य ?. सोल्लुण्ठैः] A, P (R 12.27); सोल्लुण्ठं G, D. तु रुषा] P, J_2, 512, 16654, 326 (च रुषा) (R 12.27: कोपात्; DRA 2.19: कुपिता सती संतर्ज्य); परुषैर् G, D, 11294; परुषं A.

[65] विदितं] G, P, D; विदितः A. अभि°] G, P, D; अनु A. च] P, D; यत् G. बहुलैर्] G, P, D; बहुलं A.

आलीनां पुर एव निह्नुतिपरः कोपाद्रणन्नूपुरं
मानिन्या चरणप्रहारविधिना प्रेयानशोकीकृतः ॥ १.८१ ॥[66]

एकाकारा मता मुग्धा पुनर्भूश्च यतोऽनयोः ।
अतिसूक्ष्मतया भेदः कविभिर्न प्रदर्शितः ॥ १.८२ ॥[67]

मध्या पुनः प्रगल्भा च द्विविधा परिभिद्यते ।
एका ज्येष्ठा कनिष्ठान्या नायकप्रणयं प्रति ॥ १.८३ ॥

उपरोधात्तथा स्नेहात्सानुरागोऽपि नायकः ।
चेष्टते ते प्रति प्रायः कलासु कुशलो यथा ॥ १.८४ ॥[68]

त्वदक्षिणी कुवलयबुद्धिरेत्यली
रुणध्म्यहं तदिति निमील्य लोचने ।
ततो भृशं पुलकितगण्डमण्डलां
युवापरां निभृतमचुम्बदङ्गनाम् ॥ १.८५ ॥

सम्पत्तौ च विपत्तौ च मरणेऽपि न मुञ्चति ।
या स्वीया तां प्रति प्रेम जायते पुण्यकारिणः ॥ १.८६ ॥

अन्यदीया द्विधा प्रोक्ता कन्योढा चेति ते प्रिये
दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि कामार्ते भवतो यथा ॥ १.८७ ॥

किमपि ललितैः स्निग्धैः किंचित्किमप्यतिकुञ्चितैः
किमपि वलितैः कन्दर्पेषून्हसद्भिरिवेक्षणैः ।

---

[66] परुषं] A, G; दयितं P, D. संतर्ज्य संतर्ज्य] A, D (R 12.27); निर्भर्त्स्य संतर्ज्य G, P.

[67] एकाकारा मता] G, D; एकाकारमता P. न प्रदर्शितः] G, D; नोपदर्शितः A, P.

[68] ते] A; ताः G, J_2; तां P, D.

अभिमतमुखं वीक्षां चक्रे नवाङ्गनया तथा
कलनकुशलोऽप्यालीलोको यथातिविसिस्मिये ॥ १.८८ ॥[69]

निशमय्य बहिर्मनोरमस्वरमैक्षिष्ट तथापरा यथा ।
तिलमात्रकमप्यभून्न हि श्रवणेन्दीवरलोचनान्तरम् ॥ १.८९ ॥[70]

कस्याश्चित्सुभग इति श्रुतश्चिरं य-
स्तं दृष्ट्वाधिगतरतेर्निर्मीलिताक्ष्याः ।
निस्पन्दं वपुरवलोक्य सौविदल्लाः
संतेपुर्विधुरधियो निशान्तवध्वाः ॥ १.९० ॥[71]

कार्श्यजागरसंतापान्यः करोति श्रुतोऽप्यलम् ।
तमेव दुर्लभं कान्तं चेतः कस्माद्दिदृक्षसे ॥ १.९१ ॥

साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्याद्दर्शनं त्रिधा ।
देशे काले च भङ्ग्य च श्रवणं चास्य तद्यथा ॥ १.९२ ॥[72]

सत्यं सन्ति गृहे गृहे प्रियतमा येषां भुजालिङ्गन-
व्यापारोच्छलदच्छमोहनजला जायन्त एणीदृशः ।
प्रेयान्कोऽप्यपरोऽयमत्र नियतं दृष्टेऽपि यस्मिन्वपुः
स्वेदोज्जृम्भणकम्पसाध्वसमुखैः प्राप्नोति कांचिद्दशाम् ॥ १.९३ ॥[73]

---

69 अतिकुञ्चितैः] G, D; अभिकुञ्चितैः A, P. कलन॰] G; ललित॰ P, D.

70 मनोरम॰] P; मनोरमं G; मनोहरं D.

71 निस्पन्दं] P, D; विस्पन्दं G.

72 भङ्ग्या] P (R 12.31); भङ्ग्यां A, G, D. चास्य] D, P; तस्य G.

73 नियतं] A, G, P; सुकृती D. ऽपि] P, D; च G.

चित्रं चित्रगतोऽप्येष ममालि मदनोपमः ।
समुन्मूल्य बलाल्लज्जामुत्कण्ठयति मानसम् ॥ १.९४ ॥

मुग्धा स्वप्नसमागते प्रियतमे तत्पाणिसंस्पर्शना-
द्रोमाञ्चाञ्चितया शरीरलतया संसूच्य कोपात्किल ।
मा मां वल्लभ संस्पृशेति सहसा शून्यं वदन्ती मुहुः
सख्या नो हसिता सचिन्तमसकृत्संशोचिता प्रत्युत ॥ १.९५ ॥[74]

स्फारस्फुरत्प्रदीपं सौधं मधु सोत्पलं कलं गीतम् ।
प्रियसखि सकलमिदं तव विफलं यदि नो भवेत्सोऽत्र ॥ १.९६ ॥[75]

विकसति कैरवनिकरे सरति च सरसीसमीरणे सुतनु ।
चुम्बत्यम्बरमिन्दौ तव तेन विना रतिः कीदृक् ॥ १.९७ ॥

अजननिरस्तु दृशोस्तव कुचयोरभवनिरलं भवतु
यदि दृश्यते न स युवा निर्भरमालिङ्ग्यते नो वा ॥ १.९८ ॥[76]

द्रष्टुं वक्तुं च नो कन्या रक्ता शक्नोत्यमुं स्फुटम् ।
पश्यन्तमभिजल्पन्तं विविक्तेऽपि ह्रिया यथा ॥ १.९९ ॥

कामं न पश्यति दिदृक्षत एव भूम्ना
नोक्तापि जल्पति विवक्षति चादरेण ।

---

[74] स्वप्नसमागते] P, D; स्वप्न उपागते Pu (text); ∘अञ्चितया] A, G, P; ∘अर्चितया K. मां] G, D; मा A, P.

[75] सोत्पलं कलं गीतम्] P, D; सोत्पलं च कलगीतम् G. विफलं यदि नो भवेत्सोऽत्र] G, P (वसेत्); सफलं खलु यदि भवेत् A, J_2, D.

[76] अजननिरस्तु ... कुचयोरभवनिरलं भवतु] G, D, J_2, 19852 and 16654 (दृशास्ते, so G) add मुग्धे; अञ्जननिकरस्तु ... पत्त्रभङ्गकं च वृथा P, 512.

लज्जास्मरव्यतिकरेण मनोधिनाथे
बाला रसान्तरमिदं ललितं बिभर्ति ॥ १.१०० ॥

विज्ञातनायिकाचित्ता सखी वदति नायकम् ।
नायको वा सखीं तस्याः प्रेमाभिव्यक्तये यथा ॥ १.१०१ ॥

कण्टकिततनुशरीरा लज्जामुकुलायमाननयनेयम् ।
तव कुमुदिनीव वाञ्छति नृचन्द्र बाला करस्पृशम् ॥ १.१०२ ॥[77]

संतापयन्ति शिशिरांशुरुचो यदेते
संमोहयन्ति च विनिद्रसरोजवाताः ।
यत्स्विद्यते तनुरियं च तदेष दोषः
सख्यास्तवैव सुतनु प्रचुरत्रपायाः ॥ १.१०३ ॥[78]

अपश्यन्तं च सा कान्तं स्फारिताक्षी निरीक्षते ।
दूरादालोकयत्येव सखीं स्वजति निर्भरम् ॥ १.१०४ ॥[79]

निर्निमित्तं हसन्ती च सखीं वदति किंचन ।
सव्याजं सुन्दरं किंचिद्गात्रमाविष्करोति च ॥ १.१०५ ॥[80]

सख्या प्रस्थापितां मालां काञ्च्यादि रचयेत्पुनः ।
चेष्टां च कुरुते रम्यामङ्गभङ्गैः शुभैर्यथा ॥ १.१०६ ॥[81]

---

[77] कण्टकित°] G, P, D; अङ्कुरित° A.

[78] स्विद्यते] G, P; खिद्यते G (v.l.), D, J_2, 11294, 19852; भिद्यते A.

[79] अपश्यन्तं च] A (तु), G, D, J_2, 11294, 16654 (R 12.33: अवीक्षमाणम्); अपश्यन्तीव P.

[80] हसन्ती च] G, P, D (R 12.34); हसन्तीवा A, J_2. गात्रम्] G, P, D (R 12.34: अङ्गम्); भावम् A.

[81] सख्या प्रस्थापितां] P (conj. पर्यासिताम् ? R 12.35: सख्या पर्यस्तं); सख्यादिस्थापितां G (सख्यादिगुम्फितां PS);

अभिमुखगते तस्मिन्नेव प्रिये बहुशो वद-
त्यवनतमुखं तूष्णीमेव स्थितं मृगनेत्रया ।
अथ किल चलल्लीलालोलं स एष तथेक्षितः
कथमपि यथा दृष्ट्या मन्ये कृतं श्रुतिलङ्घनम् ॥ १.१०७ ॥[82]

तिर्यग्वर्तितगात्रयष्टिविषमोद्वृत्तस्तनास्फालना-
त्त्रुट्यन्मौक्तिकमालया सपुलकस्वेदोल्लसद्गण्डया ।
दूरादेव विलोकयत्यभिमते तद्वक्रदत्तेक्षणं
दुर्वारस्मरया तया सहचरी गाढं समालिङ्गिता ॥ १.१०८ ॥[83]

[अनिमित्तं यद्विहसति निष्कारणमेव यत्सखीं वदति ।
दयितं विलोक्य तदियं शंसति तदधीनमात्मानम् ॥ १.१०९ ॥][84]

प्रादुष्यद्भुजमूलकान्तिललितामुद्यम्य दोर्वल्लरीं
वल्गत्पीनपयोधरस्थललुठन्मुक्तावलीसुन्दरम् ।
अङ्गुल्या प्रचलत्कलापवलयस्वानोपहूतस्मरं
तन्व्याः कुञ्चितलोचनं विजयते तत्कर्णकण्डूयनम् ॥ १.११० ॥[85]

सख्यादि स्थापितां [sic] D.

82 चलल्°] A, P, J_2, 11294, 16654; वलल्° G, D.

83°वर्तित°] G, P, D; °वक्रित° A. °आस्फालनात् G, P, J_2 (corr.), 11294 (corr.), 16654; °आस्फालन° A, D, 19852. °त्रुट्यन्°] P, D; °नृत्यन्° G. °स्मरया तया G, P, 16654 (°स्मरसा तया); °स्मरतापया D, J_2, 11294 (corr.); °घातया A.

84 तदियं] G, D, P, 11294, 16654, 19852; तदिदं J_2; यदियं A. [An interpolation]

85 °लिलताम्] P, D; °लतिकाम् G. °लुठन्] G, A, PS, 11294; °चलन् P, °लुलन् D. अङ्गुल्या प्र°] G, D, 16654, 19852; अङ्गुल्याग्र° P. °कलाप°] G, P, 11294, 19852; °कराग्र° D. °स्वान°] A, G, D, 16654 19852; °ध्वान°

स्रजोऽवतंसं रशनां च किंचि-
त्प्रियं समालोक्य समासजन्ती ।
पुनस्तरां सा सुहृदो ददाति
प्रत्यङ्गमावासमिव स्मरस्य ॥ १.१११ ॥[86]

[व्याजृम्भणोल्लसितदन्तमयूखजालं
व्यालम्बिमौक्तिकगुणं रमणे मुदैव ।
ऊर्ध्वं मिलद्भुजलतावलयप्रपञ्च-
सत्तोरणं हृदि विशत्यपरा व्युदास ॥ १.११२ ॥][87]

अन्योढापि करोत्येतत्सर्वमुद्धतमन्मथा ।
दुरवस्था पुनः कान्तमभियुङ्क्ते स्वयं यथा ॥ १.११३ ॥[88]

उल्लङ्घ्यापि सखीवचः समुचितामुत्सृज्य लज्जामलं
हित्वा भीतिभरं निरस्य च निजं सौभाग्यगर्वं मनाक् ।
आज्ञां केवलमेव मन्मथगुरोरादाय नूनं मया
त्वं निःशेषविलासिवर्गगणनाचूडामणिः संश्रितः ॥ १.११४ ॥[89]

P; अङ्गुल्या प्रचुरत्करा॰ A. तन्व्याः] G, P, D; तस्याः A. तत्कर्ण॰] P, D; कर्णस्य G.

[86] पुनस्तरां] G, P, D; घनस्तनी A.

[87] जालं] G, P; जाल॰ A, D. ॰लम्बि॰] A, G, D, 11294; ॰लम्ब॰ P. रमणे] P, D: रमणं G; रमणीं (मुदेन) A. विशत्य॰] G, D, 19852, 11294, 16654, Ś; विशन्त्य॰ P. व्युदास] G, D; ॰ध्युवास P, 11294, 16654, 19852; व्युदासे Ś; विशत्यपराव्यदासीत् [sic] A. [An interpolation]

[88] एतत्] A, G, P, J_2, 19852 (R 12.36); एव D, 16654.

[89] हित्वा] G, P, D; भित्त्वा 16654, 19852; *॰कृत्वा J_2. उत्सृज्य] P, D; उन्मूल्य G. भीतिभरं] G, P, K; नीतिरसं A. ॰मणिः] A, P, 11294; ॰मणे G, D, J_2 (PS); ॰मणेः 16654.

चक्षुर्मीलति सानन्दं नितम्बः प्रस्रवत्यपि ।
वेपते च तनुस्तन्व्यास्तस्यास्तद्दर्शने यथा ॥ १.११५ ॥[90]

मीलन्मन्थरचक्षुषा परिपतत्काञ्चीग्रहव्यग्रया
गाढानङ्गभरस्रवज्जघनया कम्पोपरुद्धाङ्गया ।
सर्वाङ्गे चटुकारकोऽप्यबलया संकेतके कौतुका-
दास्तां रन्तुमहो निरीक्षितुमपि प्रेयान्न सम्भावितः ॥ १.११६ ॥[91]

नाभियुङ्क्ते स्वयं कन्या मुग्धत्वाद्दुःस्थितापि तम् ।
तदवस्थां तु कान्ताय तत्सखी कथयेद्यथा ॥ १.११७ ॥

निःश्वासेषु स्वलति कदली वीजने तापसम्प-
न्नेत्राम्भोभिश्छमिति पतितैः सिच्यते तत्स्तनान्तः ।
तस्याः किञ्चित्सुभग तदभूत्तानवं त्वद्वियोगा-
द्येनाकस्माद्वलयपदवीमङ्गुलीयं प्रयाति ॥ १.११८ ॥[92]

अनन्यशरणा स्वीया रतहार्या पराङ्गना ।
अस्यास्तु केवलं प्रेम तेनैषा रागिणां मता ॥ १.११९ ॥[93]

सामान्यवनिता वेश्या सा वित्तं परमिच्छति ।

---

[90] प्रस्रवत्यपि] PS, P, D; प्रस्फुरत्यलम् G. तन्व्यास्] P, J2, 11294; तन्वीA, D; तीव्रं G, 19852.

[91] ०स्रवज्जघनया] P, D; ०स्वलद्रमणया G. सर्वाङ्गे] G, J2; सर्वाङ्गं A, D, 11294; सर्वाङ्गैश् P, 19852.

[92] वीजने G; वीजनं P, D. ०भिश्छमिति] A, ŚP (28.117), G, D; स्थगिति J2; ०भिर्झटिति P; सिच्यते] G, D; सूच्यते A, ŚP, P, J2. तत्०] A, G, P, J2; च ŚP, D. ०वियोगाद्] G, P, J2; ०वियोगे A, D.

[93] रत०] G, P; धन० J2, PS; धना० A, D. रागिणां] P, D (PS कामिनां प्रिया); रागिणी G.

निर्गुणेऽपि न विद्वेषो न रागोऽस्या गुणिन्यपि ॥ १.१२० ॥[94]

तत्स्वरूपमिदं प्रोक्तं कैश्चिद्ब्रूमो वयं पुनः ।
बलवत्यानया युक्त्या तासामप्यनुरागिता ॥ १.१२१ ॥[95]

शृङ्गाराभास एव स्याद्यदि ता रागवर्जिताः।
तद्व्यापारोऽथवा तासां स्मरः किं भक्षितो बकैः ॥ १.१२२ ॥

तस्मात्तासामपि क्वापि रागः स्यात्किं तु सर्वथा ।
धनार्थं कृत्रिमैर्भावैर्गम्यान्व्यामोहयन्ति ताः ॥ १.१२३ ॥[96]

लिङ्गी प्रच्छन्नकामश्च नरंमन्यश्च षण्डकः ।
सुखप्राप्तधनो मूर्खः पितृवित्तेन गर्वितः ॥ १.१२४ ॥
इत्यादीन्प्रथमं गम्यान्ज्ञात्वाकृष्य च तद्धनम् ।
अपूर्वा इव मुञ्चन्ति तानेतास्तापयन्ति च ॥ १.१२५ ॥[97]

किंतु तासां कलाकेलिकुशलानां मनोरमम् ।
विस्मारितापरस्त्रीकं सुरतं जायते यथा ॥ १.१२६ ॥

गाढालिङ्गनपीडितस्तनतटं स्विद्यत्कपोलस्थलं
संदष्टाधरमुक्तसीत्कृतमभिभ्रान्तभ्रु नृत्यत्करम् ।

---

[94] वित्तं] A, G, P, J2; द्रव्यं D, RAS. रागोऽस्या] G, D; रागः स्याद् P; नानुरागो J2, RAS [*1.116]; see anurāgo in next v.

[95] बलवत्या] A, G, P; वर्णयन्त्य D. ◦रागिता] G; ◦रागिताम् P, D.

[96] गम्यान्] conj.; ग्रम्यान् (sic; conj. गम्यान् see next v.; and 1.165) A; ग्राम्यान् G, P; ग्राम्यं D, 512.

[97] गम्यान्] A (R 12.40: गम्यं निरूप्य); ग्राम्यान् P, D; ज्ञात्वा (समाकृष्य) G. तानेतास्तापयन्ति च] P, D; तस्मात्तांस्तापयन्ति ताः G.

चाटुप्रायवचो विचित्रमणितं घातैर्नखैश्चाङ्कितं
वेश्यानां धृतिधाम पुष्पधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥ १.१२७ ॥[98]

ईर्ष्या कुलस्त्रीषु न नायकस्य निःशङ्ककेलिर्न पराङ्गनासु
वेश्यासु चैतद्द्वितयं प्ररूढं सर्वस्वमेतास्तदहो स्मरस्य ॥ १.१२८ ॥[99]

कुप्यत्पिनाकिनेत्राग्निज्वालाभस्मीकृतः पुरा ।
उज्जीवितः पुनः कामो मन्ये वेश्यावलोकितैः ॥ १.१२९ ॥[100]

आनन्दयन्ति युक्त्या ताः सेविता घ्नन्ति चान्यथा ।
दुर्विज्ञेयाः प्रकृत्यैव तस्माद्वेश्या विषोपमाः॥ १.१३० ॥

स्वाधीनपतिकोत्का च तथा वासकसज्जिका ।
संधिता विप्रलब्धा च खण्डिता चाभिसारिका ॥ १.१३१ ॥
प्रोषितप्रेयसी चोक्ता नायिकाः पूर्वसूरिभिः ।
ता एवात्र भवन्त्यष्टाववस्थाभिः पुनर्यथा ॥ १.१३२ ॥[101]

यस्या रतिगुणाकृष्टः पतिः पार्श्वं न मुञ्चति ।
विचित्रविभ्रमासक्ता स्वाधीनपतिका यथा॥ १.१३३ ॥

लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति स्रजं
तिलकमलिके कुर्वन्गण्डादुदस्यति कुन्तलान् ।
इति चटुशतैर्वारं वारं वपुः परितः स्पृश-

---

[98] अभि०] A, G, D; अति० P. ०भ्रान्त०] G, P, D: ०भ्रम्यद्० A. घातैर्नखैश्चाङ्कितं] G, P, D; घातैः क्षतैश्चालितं A.

[99] प्ररूढं] P, D; प्रसिद्धं G.

[100] उज्जीवितः] A, P, D; संजीवितः G.

[101] संधिता] G, D; अभिसंधिता PS, P. च] G, D, J₂ (corr.); del. P. चोक्ता] G; चैव P, D. पूर्वसूरिभिः] G; पूर्वसूचिताः P, D.

न्विरहविधुरो नास्याः पार्श्वं विमुञ्चति वल्लभः ॥ १.१३४ ॥

उत्का भवति सा यस्याः सङ्केतं नागतः प्रियः ।
तस्यानागमने हेतुं चिन्तयन्त्याकुला यथा ॥ १.१३५ ॥

किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या तयोद्वेजितः
किं वा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले संस्थाप्य वक्राम्बुजं
दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥ १.१३६ ॥[102]

भवेद्वासकसज्जासौ सज्जिताङ्गरतालया ।
निश्चित्यागमनं भर्तुर्द्वारिक्षणपरा यथा ॥ १.१३७ ॥

दृष्ट्वा दर्पणमण्डले निजवपुर्भूषां मनोहारिणीं
दीपार्चिःकपिशं च मोहनगृहं त्रस्यत्कुरङ्गीदृशा ।
एवं नौ सुरतं भविष्यति चिराद्द्येति सानन्दया
कामं कान्तदिदृक्षयातिललिता द्वारे दृगारोपिता ॥ १.१३८ ॥[103]

निरस्तो मन्युना कान्तो नमन्नपि यया पुनः ।
दुःस्थिता तं विना साभिसंधिताभिमता यथा ॥ १.१३९ ॥[104]

यत्पादप्रणतः प्रियः परुषया वाचा स निर्वारितो

---

[102] तयो॰] G, P, D; मयो॰ A.

[103] निजवपुर्॰] A, G, P, J_2; निजमुखं D. अतिललिता] G; अतिललितं D, J_2; विलसिता P. कामं] A, G, J_2, P, D; मन्दं Ś.

[104] पुनः] A, G, D; पुरा P, J_2. अभिसंधिता] G, P, J_2 (R 12.40 [6]); अतिसंधिता D. अभिमता] P, D; कथिता G.

यत्सख्या न कृतं वचो जडतया यन्मन्युरेको धृतः ।
पापस्यास्य फलं तदेतदधुना यच्चन्दनेन्दुद्युति-
प्रालेयाद्रिसमीरपङ्कजबिसैर्गात्रं मुहुर्दह्यते ॥ १.१४० ॥[105]

प्रेष्य दूतीं स्वयं दत्त्वा सङ्केतं नागतः प्रियः ।
यस्यास्तेन विना दुःस्था विप्रलब्धा तु सा यथा ॥ १.१४१ ॥[106]

यत्सङ्केतगृहं प्रियेण कथितं संप्रेष्य दूतीं स्वयं
तच्छून्यं सुचिरं निषेव्य सुदृशा पश्चाच्च भग्नाशया ।
स्थानोपासनसूचनाय विगलत्सान्द्राञ्जनैरश्रुभि-
र्भूमावक्षरमालिकेव लिखिता दीर्घं रुदत्या शनैः ॥ १.१४२ ॥[107]

कुतश्चिन्नागतो यस्या उचिते वासके प्रियः ।
तदनागमसंतप्ता खण्डिता सा मता यथा ॥ १.१४३ ॥

सोत्कण्ठं रुदितं सकम्पमसकृद्ध्यातं सबाष्पं चिरं
चक्षुर्दिक्षु निवेशितं सकरुणं सख्या समं जल्पितम् ।
नागच्छत्युचितेऽपि वासकविधौ कान्ते समुद्विग्नया
तत्तत्किंचिदनुष्ठितं मृगदृशा नो यत्र वाचां गतिः ॥ १.१४४ ॥[108]

या निर्लज्जीकृता बाढं मदनेन मदेन च ।
अभियाति प्रियं साभिसारिकेति मता यथा ॥ १.१४५ ॥[109]

---

105 ०अद्रि०] P; ०अम्बु० D, J_2; ०अंशु० G.

106 तु] P, D; च G; अत्र A.

107 अश्रुभिर्] G, P; लोचनैर् A, D. लिखिता] A, G, D; रचिता P; निहिता J_2.

108 ध्यातं] G, P, J_2; यातं D. वाचां गतिः] G, P, D; वासं गतः A.

109 मदनेन मदेन च G, J_2 (R 12.40 [4]); मदेन मदनेन च A, P (वा); मदने [sic] मदनेन च D. इति मता] P, D;

नो भीतं तडितो दृशा जलमुचां तद्दर्शनाकाङ्क्षया
नो गर्जिर्गणिता भृशं श्रुतिसुखं तद्वाचि संचिन्त्य च ।
धारापातसमुद्भवा न च मता पीडा तदालिङ्गनं
वाञ्छन्त्या दयिताभिसारणविधौ तन्व्या परं तत्वरे ॥ १.१४६ ॥[110]

कुतश्चित्कारणाद्यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः ।
दत्त्वावधिं भृशार्ता सा प्रोषितप्रेयसी यथा ॥ १.१४७ ॥

उत्क्षिप्यालकमालिकां विलुलितामापाण्डुगण्डस्थला-
द्विश्लिष्यद्वलयप्रपातभयतः प्रोद्यम्य किंचित्करौ ।
द्वारस्तम्भनिषण्णगात्रलतिका केनापि पुण्यात्मना
मार्गालोकनदत्तदृष्टिरबला तत्कालमालिङ्ग्यते ॥ १.१४८ ॥

निःश्वाससंतापसखीवचोभि-
श्चिन्ताश्रुपातादियुताः सखेदाः ।
वाच्याः प्रलब्धागतभर्तृकोत्का-
भिसंधिताः खण्डितया सहात्र ॥ १.१४९ ॥[111]

विचित्रमण्डना हृष्टा भवेत्स्वाधीनभर्तृका ।

अभिमता G.

110 ०मुचां] G, P; ०मुचा D. गर्गिर्] G, D, J_2; गर्जिद्] P. तद्वाचि संचिन्त्य च] G, P, D; संचिन्त्य तद्वाचितम् A. तत्वरे] G, P; तत्परम् D; परा ततरे [तत्वरे?] A.

111 ०भिश् G, P, J_2; वचोक्ति० A; ०र्ति० D. ०युताः सखेदाः] ०युता सखेदा P, J_2. वाच्याः] G, 16654, 512; वाच्या P, D; वाचा A. प्रलब्धागत०] D; प्रलब्धा गत० P; प्रगल्भा० A, G. अभि०] G, P; अति० A, D. ०संधिताः] ०संधिता P, J_2.

तथा वासकसज्जापि सा किं त्वागन्तुकप्रिया ॥ १.१५० ॥[112]

कुलजान्याङ्गना वेश्या त्रिधा स्यादभिसारिका ।
यथैवोक्तास्तथैवान्याः स्वाधीनपतिकादयः ॥ १.१५१ ॥

कुलजा संवृता त्रस्ता सव्रीडा च द्रुतं व्रजेत् ।
नायकं परनारी तु समन्तादनवेक्षिता ॥ १.१५२ ॥[113]

सखीयुक्ता मदाधिक्यात्स्फारिताक्षी त्वशङ्किता ।
सशब्दाभरणा कामं वेश्या सरति नायकम् ॥ १.१५३ ॥[114]

त्रयोदशविधा स्वीया द्विविधा च पराङ्गना ।
एका वेश्या पुनश्चाष्टाववस्थाभेदतोऽत्र ताः ॥ १.१५४ ॥

पुनश्च तास्त्रिधा सर्वा उत्तमामध्यमाधमा: ।
इत्थं शतत्रयं तासामशीतिश्चतुरुत्तरा ॥ १.१५५ ॥[115]

दोषानुरूपकोपा यानुनीता च प्रसीदति ।
रज्यते च भृशं नाथे गुणहार्योत्तमेति सा ॥ १.१५६ ॥

कान्ते किं कुपितासि कः परजने प्राणेश कोपो भवे-
त्कोऽयं सुभ्रु परस्त्वमेव दयिते दासोऽस्मि कस्ते परः ।

---

112 ॰मण्डना] G, P, D; ॰मण्डनैः G (comm., conj.).

113 त्रस्ता] तत्र J_2. सव्रीडा] P, D; सव्रीडं G. च द्रुतं] A, D; तद्गृहं G, P, J_{2J2}. तु] G, P, J_2; च D. समन्तादनवेक्षिता] G, P, D; समदान्यैरविक्षिता A; तदन्यैरप्यनीक्षिता 19852.

114 त्वशङ्किता] G, P, J_2; न शङ्किता D.

115 उत्तमाधममध्यमाः] G, P; उत्तमा मध्यमाधमा D.

इत्युक्त्वा प्रणतः प्रियः क्षितितलादुत्थाप्य सानन्दया
नेत्राम्भःकणिकाङ्किते स्तनतटे तन्व्या समारोपितः ॥ १.१५७ ॥[116]

दोषे स्वल्पेऽपि या कोपं धत्ते कष्टेन तुष्यति ।
प्रयाति कारणाद्रागं मध्यमा सा मता यथा ॥ १.१५८ ॥[117]

प्रस्फारस्फुरिताधरापि विलसद्गण्डस्थलप्रस्खल-
द्धर्माम्भःकणिकापि भङ्गुरतरभ्रूभेदभूषाप्यलम् ।
पादान्तःप्रणते प्रिये प्रकटयत्यन्तःप्रसादं प्रिया
केशान्नूपुरमण्डलीशबलितानुन्मोचयन्ती शनैः ॥ १.१५९ ॥[118]

या कुप्यति विना दोषं स्निह्यत्यनुनयं विना ।
निर्हेतुकप्रवृत्तिश्च चलचित्तापि साधमा ॥ १.१६० ॥[119]

यत्राधःकृतकामकार्मुककथो भ्राम्यद्भ्रुवोर्विभ्रमः
सद्यःप्रोद्गतचन्द्रकान्तिजयिनी यस्मिन्कपोलच्छविः ।
यत्र स्वेदकणाविलुप्तमहिमा हारोऽप्युरोजस्थले
कोऽयं मानिनि मत्प्रणामविमुखः प्रत्यग्रमानग्रहः ॥ १.१६१ ॥[120]

---

[116] कस्] G, D; किं A, P, J_2.

[117] तुष्यति] A, P (R 12.40 [12]: प्रसीदति); मुञ्चति G, D, J_2, 16654, 19852, 512. कारणाद्] G, A, P, D, 19852, 512 (R 12.40 [12]: कारणेन); करुणाद् 16654.

[118] प्र॰] A, G, P; वि॰ D. ॰लसद्] A, G, P; ॰कसद् D. अन्तःप्रसादं] P; अन्तः प्रसादं D. ॰लीशबलितान्] G, P, J_2; ॰लीषु वलितान् D; ॰लीवलयितान् A.

[119] दोषं] G, D; दोषैः A, P. ॰चित्तापि साधमा] G (॰चित्ता तु), P, D; ॰चित्ताधमा यथा A.

[120] ॰कथो] A, G, D; कथोद्॰ P. ॰कणाविलुप्त॰] A (॰कणैर्), G; ॰कणावलुप्त॰ P, D; प्रणाम॰] A, G, D; प्रसाद॰ P.

जातिकालवयोऽवस्थाभावकन्दर्पनायकैः ।
इतरा अप्यसङ्ख्याः स्युर्नोक्ता विस्तरभीतितः ॥ १.१६२ ॥

इत्यादि सकलं ज्ञात्वा स्वयं चालोक्य तद्विदाम् ।
कवीनां च विशेषोक्त्या ज्ञातव्याः सकला इमाः ॥ १.१६३ ॥

रोमाञ्चवेपथुस्तम्भस्वेदनेत्राम्बुविभ्रमाः ।
वाच्याः संभोगशृङ्गारे कविना नायिकाश्रिताः ॥ १.१६४ ॥[121]

सम्बन्धिमित्रद्विजराजतीक्ष्ण-
वर्णाधिकानां प्रमदा न गम्याः ।
व्यङ्गास्तथा प्रव्रजिता विभिन्न-
मन्त्राश्च धर्मार्थमनोभवज्ञैः ॥ १.१६५ ॥[122]

अनेन मार्गेण विशेषरम्यं
संभोगशृङ्गारमिमं वितन्वन् ।
भवेत्कविर्भावरसानुरक्तो
विदग्धगोष्ठीवनितामनोज्ञः ॥ १.१६६ ॥

इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृङ्गारतिलकाभिधाने काव्यरसालंकारे संभोगशृङ्गारो नाम प्रथम: परिच्छेदः॥[123]

---

[121] ०भोग०] A, G, P; ०योग० D.

[122] ०तीक्ष्ण०] G, P, D; ०भिक्षु० A.

[123] ०रुद्रभट्ट०], G, P [श्रीमद्], D; ०रुद्रट० A. संभोगशृङ्गारो नाम] P, D; del. G.

द्वितीयः परिच्छेदः

विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः ।
पूर्वानुरागो मानाख्यः प्रवासः करुणात्मकः ॥ २.१ ॥[1]

दम्पत्योर्दर्शनादेव प्ररूढगुरुरागयोः ।
ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽयमप्राप्तौ स भवेद्यथा ॥ २.२ ॥[2]

किं चन्दनै रचय मा च मृणालशय्यां
मा मा ममालि धुनु कोमलतालवृन्तम् ।
मुञ्चाग्रहं विकचपङ्कजयोजनेषु
तत्संगमः परमपाकुरुते स्मराग्निम् ॥ २.३ ॥[3]

यत्सारैरिव पङ्कजस्य घटितं यच्चन्द्रगर्भादिव
प्रोत्कीर्णं यदनङ्गसायकशिखाभासेव संवर्धितम् ।
यत्संसिच्य सुधारसैरिव रतेरास्थानभूमीकृतं
तद्भूयोऽपि कदा सरोरुहदृशः पश्यामि तस्या मुखम् ॥ २.४ ॥

मृणालकदलीचन्द्रचन्दनाम्बुरुहादिकम् ।
तत्रानयोः स्मरातङ्कशान्तये नैव सेवितम् ॥ २.५ ॥[4]

आलोकालापसंरूढरागाकुलितचेतसोः ।
तयोर्भवेदसंप्राप्तौ दशावस्थः स्मरो यथा ॥ २.६ ॥

---

[1] Om. G. See R 14.1.

[2] प्ररूढगुरु०] A, G, P (R 14.2: प्ररूढगुरुरागयोः); समुत्पन्नानु० D. स भवेत्] A, G, P; च दशा D.

[3] रचय मा च] A, P; रचयसे नु D; रचय मुञ्च G. धुनु] A, G, P; कुरु D.

[4] ०कशान्तये] P, D; -कं शमयेन् G.

अभिलाषोऽथ चिन्ता स्यात्स्मृतिश्च गुणकीर्तनम् ।
उद्वेगोऽथ प्रलापः स्यादुन्मादो व्याधिरेव च ॥ २.७ ॥
जडता मरणं चैव दशमं जायते ध्रुवम् ।
असंप्राप्तौ भवन्त्येतास्तयोर्दश दशा यथा ॥ २.८ ॥[5]

व्यवसायो भवेद्यत्र बाढं तत्संगमाशया ।
संकल्पाकुलचित्तत्वात्सोऽभिलाषः स्मृतो यथा ॥ २.९ ॥

प्रविशति यथा गेहेऽकस्माद्बहिश्च विचेष्टते
वदति च यथा सख्या सार्धं सहासमिवोत्सुका ।
दयितवदनालोके मन्दं यथा च चलत्यसौ
मृगदृशि तथैतस्यां शङ्के स्मरेण कृतं पदम् ॥ २.१० ॥[6]

कथं स वल्लभः प्राप्यः किं कुर्यां तस्य सिद्धये ।
कथं भवेदसौ वश्य इति चिन्ता भवेद्यथा ॥ २.११ ॥[7]

सत्यं दुर्लभ एष वल्लभतमो रागो ममास्मिन्पुनः
कोऽप्यन्योऽस्ति गुरुर्न चातिनिपुणाः सख्योऽस्य संबोधने ।
संचिन्त्येति मृगीदृशा प्रियतमे दृष्टे श्लथां मेखलां
बध्नन्त्या न गतं स्थितं न च गलद्वासो न वा संवृतम् ॥ २.१२ ॥

द्वेषो यत्रान्यकार्येषु तदेकाग्रं च मानसम् ।
श्वासैर्मनोरथैश्चापि चेष्टास्तत्स्मरणं यथा ॥ २.१३ ॥[8]

---

[5] दशमं] A, G, D; दशमी P.

[6] इवो◦] G, P; इहो◦ D. यथा] P, D; मन्दं G. शङ्के G, P; मन्ये D. तथैतस्यां] G, D; तथा तस्यां P; तथैवास्यां A, Ś.

[7] तस्य सिद्धये] G, D (अस्य); तस्य तुष्टये P; अस्य तुष्टये A. भवेद्] G, P; मता D.

[8] अन्यकार्येषु] G, P, D; अन्यदीयेषु A. तत्स्मरणं] A, G, P; ताः स्मरणं D.

इन्दुं निन्दति पद्मकन्दकदलीतल्पं न वा मन्यते
कर्पूरं किरति प्रयाति न रतिं प्रालेयधारागृहे ।
श्वासैः केवलमेव खेदिततनुर्ध्यायत्यसौ बालिका
यत्तत्कोऽपि युवा ध्रुवं स्मरसुहृच्चेतस्यमुष्याः स्थितः ॥ २.१४ ॥[9]

सौन्दर्यहसितालापैर्नास्त्यन्यस्तत्समो युवा ।
इति वाणी भवेद्यत्र तदित्थं गुणकीर्तनम् ॥ २.१५ ॥

तद्वक्त्रं हसितेन्दुमण्डलमतिस्फारं तदालोकितं
सा वाणी जितकामकार्मुकरवा सौन्दर्यमेतस्य तत् ।
इत्थं सांप्रतमालि वल्लभतमध्यानप्रसक्तात्मन-
श्चेतश्चुम्बितकालकूटमिव मे कस्मादिदं मुह्यति ॥ २.१६ ॥[10]

यस्मिन्नम्यमरम्यं स्यान्न च हर्षाय किंचन ।
प्रद्वेषः प्राणितव्येऽपि स उद्वेगः स्मृतो यथा ॥ २.१७ ॥[11]

अग्न्यागारं कलयसि पुरश्चक्रवाकीव चन्द्रं
बद्धोत्कम्पं शिशिरमरुता दह्यसे पद्मिनीव ।
प्राणान्धत्से कथमपि बलाद्गच्छतः शल्यतुल्यां-
स्तत्केनासौ सुतनु जनितो मान्मथस्ते विकारः ॥ २.१८ ॥[12]

बम्भ्रमीति मनो यस्मिन्नत्यौत्सुक्यादितस्ततः ।

---

[9] ०कन्दकदली० A, G; ०कन्दलदली० P; ०कन्दलदलैस् D. न रतिं] G, P, D; विरतिं A. सखि स्मरसुहृत्] G (स्मरसखश्), P; ध्रुवं स्मरसुहृत् D.

[10] अति०] G; ०रुचि A, P; इति D. सांप्रतम्] G; संततम् P, D.

[11] स्यान्] A, G, P; वा D. किं चन] G, P; जायते D. प्रद्वेषः] P, D; यद्वेषः G.

[12] ०आगारं A, G, P; ०आकारं D. बलाद्] G, P; चिराद् D.

वाचः प्रियाश्रिता एव स प्रलापः स्मृतो यथा ॥ २.१९ ॥[13]

इत्थं तेन निरीक्षितं न च मयाप्येवं समालोकित-
स्तेनोक्तं सुभगेन तत्र न मया दत्तं वचो मन्दया ।
तत्सत्यं कथयालि किं स सुभगः कुप्येन्न मह्यं गत
इत्युक्त्वा सुदृशा कयापि वलितग्रीवं दृशौ स्फारिते ॥ २.२० ॥[14]

श्वासप्ररोदनोत्कम्पवसुधोल्लेखनैरपि ।
व्यापारो जायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ॥ २.२१ ॥[15]

देवीवानिमिषेक्षणा विलिखति क्षोणीं श्वसित्युच्चकैः
किंचिद्ध्यायति निश्चला च बलवद्रोमाञ्चिता कम्पते ।
रोदित्यङ्कगतां विलोक्य सुचिरं वीणामतिव्यापृता
स्वल्पैरेव दिनैरियं वरतनुः केनापि संशिक्षिता ॥ २.२२ ॥[16]

संतापवेदनाप्रायो दीर्घश्वाससमाकुलः ।
तनूकृततनुर्व्याधिरष्टमो जायते यथा ॥ २.२३ ॥[17]

तापः शोषितचन्दनोदकरसः श्वासा विकीर्णोत्पलाः

---

[13] प्रलापः] P, D; उन्मादः G.

[14] न] P, D; स G. न मया दत्तं वचो] P, D: न वचो दत्तं मया G. कुप्येन्न मह्यं गत] P; कुप्येन्न मह्यं चिरात् G; कुप्येत मह्यं चिरात् A; कुप्येत मय्युच्चकैर् D. *rethink

[15] ०प्ररोदन०] P, D; ०प्ररोहण० G. ०कम्प०] P, D; ०कम्पैर् G.

[16] च बलवद्०] A, D, P (०पि); चलचलद्० G. अति०] G, P; अपि D; इति व्याग्रतं A. ०व्यापृता] P, D; ०व्यापृताम् G.

[17] जायते] A, G, P; ऽयं स्मृतो D.

कर्पूराभिभवप्रचण्डपटिमा गण्डस्थले पाण्डिमा ।
म्लायद्बालमृणालनाललिता प्राप्ता तनुस्तानवं
तन्वङ्ग्याः कथितः स्मरेण गुरुणा कोऽप्येष कष्टक्रमः ॥ २.२४ ॥[18]

अकाण्डे यत्र हुंकारो दृष्टिः स्तब्धा गता स्मृतिः ।
श्वासाः समधिकाः कार्श्यं जडतेयं स्मृता यथा ॥ २.२५ ॥[19]

दृष्टिर्निश्चलतारकाधरदलं श्वासैः कृतं धूसरं
प्राप्तं वासरचन्द्रबिम्बपदवीं वक्त्रं विनष्टा स्मृतिः ।
हुंकारः परमेक एव वचनस्थाने स्थितः सांप्रतं
मन्येऽस्याः कुसुमायुधः सशिबिरः प्रत्यङ्गमावासितः ॥ २.२६ ॥[20]

उपायैर्विविधैर्नार्या यदि न स्यात्समागमः ।
कन्दर्पशरभिन्नाया मरणं जायते ततः ॥ २.२७ ॥

पुंसोऽपि हि भवन्त्येता दशावस्था मनोभवात् ।
मरणं किं त्वसौन्दर्यात्तयोः कैश्चिन्न बध्यते ॥ २.२८ ॥[21]

अन्ये तदपि बध्नन्ति प्रत्युज्जीवनकाङ्क्षया ।

---

[18] ०रसः] P, D; ०भरः G [n.b. cited as -rasaḥ in com. on 2.91+]. श्वासा ०ओत्पलाः] G, D; श्वासो ०ओत्पलः] P, A [अवकीर्ण०]. ०ललिता] P, D; ०लतिका G. कथितः] P, D; ग्रथितः G. कष्टक्रमः] G, P, D; कष्टः क्रमः A.

[19] स्मृता] G, P; मता D.

[20] ०दलम्] P, D; ०तलम् G. आवासितः] P, D; आसङ्गतः G.

[21] बध्यते] P, D; वर्ण्यते G.

वृत्तानुवादे तच्छस्तमुत्पाद्ये प्रायशो न हि ॥ २.२९ ॥[22]

एकस्मिन्नु मृतेऽप्यन्यो यदि जीवेत्कथंचन ।
का स्नेहगणना तत्र म्रियते चेन्न संगमः ॥ २.३० ॥[23]

पूर्वं नारी भवेद्रक्ता पुमान्पश्चात्तदिङ्गितैः ।
ततः संभोगलीलेति स्वभावसुभगा स्थितिः ॥ २.३१ ॥

अन्यथापि न दोषः स्याद्यदि प्रेम समं द्वयोः ।
रक्तापरक्तवृत्तिश्चेच्छृङ्गाराभास एव सः ॥ २.३२ ॥[24]

अयं च प्रायशस्तज्ज्ञैरित्थं हास्येषु बध्यते ।
निर्धनेन मया सार्धं वेश्ये मानय यौवनम् ॥ २.३३ ॥[25]

अनुरक्तो भवेद्यस्यां नायकस्तत्सखीजनम् ।
साम्ना मानेन दानेन बाढमावर्जयत्यसौ ॥ २.३४ ॥

तस्याग्रे तत्कथां कुर्वन्स्वाभिप्रायं प्रकाशयेत् ।
तदभावे नियुञ्जीत काश्चित्प्रव्रजितादिकाः ॥ २.३५ ॥[26]

---

[22] ०काङ्क्षया] P, D; ०वाञ्छया G.

[23] नु] G; तु P, D.

[24] ०रक्तवृत्तिश्] G, P; ०रक्ता वृत्तिश् D.

[25] हास्येषु बध्यते] A, G, D; हास्यो निबध्यते P. निर्धनेन] G, P; निर्द्रव्येण D.

[26] प्रकाशयेत्] P, D; च काशयेत् G. नि०] A, G, P; प्र० D. काश्चित्प्रव्रजिकादिकाः] G, D; कांचित्प्रव्रजितादिकाम् A, P (R 14.7-8: प्रकाशयति … प्रव्रजिता … नियुङ्क्ते).

तद्द्वारेण समाख्यातस्वभावो ज्ञाततन्मनाः ।
उपचारैः परैर्लेखैः साधयेत्तामतन्द्रितः ॥ २.३६ ॥[27]

ततो दृष्ट्वा विविक्ते तामिन्द्रजालकलादिभिः ।
प्रयोगैर्ललितैः स्वैरं विस्मयं परमं नयेत् ॥ २.३७ ॥

धात्रीसखीवेश्मनि रात्रिचारे
महोत्सवे तीव्रभये वने च ।
आमन्त्रणे व्याधिमिषेण शून्ये
गृहे तयोर्नूतनसंगमः स्यात् ॥ २.३८ ॥[28]

यदा रागो गुरुः सा च लभ्यते नैव याचिता ।
क्षीणोपायस्तदा कन्यां नायकः साधयेदिति ॥ २.३९ ॥[29]

परस्त्रीगमनोपायः कविभिर्नोपदर्शितः ।
सुन्दरं किंतु काव्याङ्गमेतत्तेन निदर्श्यते ॥ २.४० ॥[30]

वामता दुर्लभत्वं च स्त्रीणां या च निवारणा ।
तदेव पञ्चबाणस्य मन्ये परममायुधम् ॥ २.४१ ॥[31]

बहुमानाद्भयाद्वापि नृणामन्यत्र योषिति ।

---

[27] उपचारैः परैर्] D; उपचारपरैर् G, P; उपचारपदैर् A (R 14.9: उपचारैः स्वावस्थसूचकैर्लेखैः).

[28] तीव्रभये वने] A, G, P; तीव्रतमे भये D. आमन्त्रणे] A, G (com.); निमन्त्रणे G (text), P, D.

[29] कन्यां] A, D (R 14.11); ह्यन्यां G, P.

[30] ॰दर्शितः] A, G, P; ॰दिश्यते D (R 14.12: नाप्युपदेष्टव्यः). एतत्तेन निदर्श्यते] A, G, D; इति मत्वा निगद्यते P.

[31] एव] G, D; एवं P. मन्ये परमम्] G, D; ऽहं परम् P.

प्रच्छन्नकामितं रम्यं सतामपि भवेद्यथा ॥ २.४२ ॥[32]

जीर्णं तार्णकुटीरकं निवसनं तल्पीकृतं स्थण्डिले
नीरन्ध्रं तिमिरं किरन्ति सलिलं गर्जन्त एते घनाः ।
गच्छामीति वदत्यसावपि मुहुः शङ्काकुला केवलं
चेतश्चित्रमहो तथापि रमते संकेतके कामिनाम् ॥ २.४३ ॥

स मानो नायिका यस्मिन्नीर्ष्यया नायकं प्रति ।
धत्ते विकारमन्यस्त्रीसङ्गदोषवशाद्यथा ॥ २.४४ ॥

किंचिद्बाष्पजलावलेपललिते नेत्रे मनाक्कुञ्चिते
रागो विस्फुरणानुबन्धरुचिरः संदर्शितो गण्डयोः ।
कम्पश्चाधरपल्लवे विरचितः कामं कुरङ्गीदृशा
नो जाने किमयं प्रिये प्रकटितः कोपोऽभिलाषोऽथवा ॥ २.४५ ॥[33]

स प्रायशो भवेत्त्रेधा कामिनीनां प्रियं प्रति ।
अवेक्ष्य दोषमेतस्य गरीयान्मध्यमो लघुः ॥ २.४६ ॥

प्रतिनार्यां गते कान्ते स्वयं दृष्टे नखाङ्किते ।
तद्वासोदर्शने गोत्रस्खलिते च गुरुर्यथा ॥ २.४७ ॥

बिम्बोष्ठः स्फुरति प्रयाति पटुतां गण्डस्थले शोणिमा
यातस्तिर्यगमू दृशौ च बलवद्भ्रूयुग्ममुद्भ्राम्यति ।
इत्थं चण्डि तथा तवैष रुचिरः कोपक्रमो जृम्भते

---

[32] नृणाम्] G, P, D; स्त्रीणां A. प्रच्छन्नकामितं रम्यम्] G, J_2 (in margin), D; प्रच्छन्नकामिता रम्या A, P, D.

सताम्] A, P, D; तासाम् G, J_2 (in margin).

[33] ॰लेप॰] G, D; ॰लेश॰ P. मनाक्] A, G, P; समा॰ D. ॰ललिते] G, P, D; ॰लुलिते A.

जातोऽहं प्रणतीरपास्य सुतरामेतद्दिदृक्षुर्यथा ॥ २.४८ ॥[34]

दृष्टे प्रियतमे रागादन्यया सह जल्पति ।
सख्याख्यातेऽथवा दोषे मानोऽयं मध्यमो यथा ॥ २.४९ ॥

वाचो वाग्मिनि किं तवाद्य परुषाः सुभ्रु भ्रुवोर्विभ्रमो
ऽप्युद्भ्रान्तः कुत एव लोलनयने किं लोहिते लोचने ।
नास्त्यागो मयि किं मुधैव कुपितेत्युक्ते पुरः प्रेयसा
मानिन्या जलबिन्दुदन्तुरपटा दृष्टिः सखीष्वाहिता ॥ २.५० ॥[35]

सविलासं स्फुरच्चक्षुर्वीक्षमाणेऽपरां प्रिये ।
किंचिदन्यमनस्के च जायते स लघुर्यथा ॥ २.५१ ॥[36]

मामेव ताडय नितम्बिनि यद्यकस्मा-
त्कोपो भवेन्न च मुखं तु निजं किमेतत् ।
आनीयते शशधरानुकृतिं कपोल-
पाली प्लुतेन घनकज्जलनेत्रवारा ॥ २.५२ ॥[37]

देशकालबलात्कोपः प्रायः सर्वोऽपि योषिताम् ।

---

[34] यातस्] P, D; याते G. ऽहं] A, G, P; ऽयं D. अपास्य] G, P, D; उपास्य G (v.l.).

[35] विभ्रमो] G, P, D; विभ्रमैर् Ś. ऽप्युद्भ्रान्तः] P, D; भ्राम्यन् G; विश्रान्तं Ś. कुत एव] P, D; किं तव एष G; कुत एषA. For cd, Ś reads स्वेदः किं नु घनस्तनि स्तनतटे मुक्ताफलानां तुलां ।

धत्ते मुञ्च रुषं ममात्र दयिते लेशोऽपि नास्त्यागसः ॥

[36] सविलास॰] G, P; सविलासं D. परां] G, D; ऽपरां P. च] A, G, P; ॰मनस्केव D.

[37] न च] G; तव P, D. ॰पाली प्लुतेन] G; ॰पालीप्लुतेन P, D.

जायते सुखसाध्योऽयं कृच्छ्रसाध्योऽपि कामिभिः ॥ २.५३ ॥[38]

प्रज्वलितोज्ज्वलदीपं रतिगृहमिन्दूज्ज्वलं च सौधतलम् ।
मधुमधुरीकृतमधुकरमधुरध्वनिबोधितं च वनम् ॥ २.५४ ॥[39]

इत्यादिषु प्रदेशेषु मानिनीनामसंशयम् ।
मन्युर्गुरुतरोऽप्याशु सुखसाध्यो भवेद्यथा ॥ २.५५ ॥[40]

दृष्ट्वा चन्द्रमसं मनोभववधूकेलिक्रियाकन्दुकं
प्रोन्मीलन्नवमालतीपरिमलं चाघ्राय मानौषधम् ।
दीपार्चिःकपिशां विविक्तवलभीमालोक्य लोलदृशा
मानिन्या चटुमात्राकेण रमणे मानो मनाङ्मन्दितः ॥ २.५६ ॥[41]

मधुसमयशशधरोदयकन्दर्पमहादिकेषु कालेषु ।
मानो मनस्विनीनामतिसुखसाध्यो भवेद्भूम्ना ॥ २.५७ ॥[42]

चन्द्रश्चन्द्रमुखीक्ष्यतां क्षणमियं संभाव्यतां मञ्जरी
चूतस्य स्मरविद्विषि प्रियतमे कोपेऽपि केयं रतिः।
इत्युक्ते सुचिरेण तत्करतलं पादाग्रसंवाहना-

---

[38] प्रायः सर्वोऽपि] A, G; प्रायः सद्योऽपि P; प्रायशः सर्व॰ D, J_2. ॰साध्योऽपि] G, P; ॰साध्यश्च A, D. कामिभिः] P, D; कामिनाम् G.

[39] ॰मधुरी॰] G, P; ॰विधुरी॰ A, D. च वनम्] P; विपिनम् G; च कमलवनम् D.

[40] मानिनीनाम्] P, D; कामिनीनाम् G.

[41] विविक्त॰] P, D; विचित्र॰ G. चटु॰] G, P, D; नत॰ A. मन्दितः] P, D; वन्दितः G.

[42] ॰महा॰] G, P (R 14.20: स्मरमहोदयः); ॰मदा॰ D.

द्धुन्वन्त्याः सुदृशो बलात्पुलकिते जङ्घे च दोर्वल्लरी ॥ २.५८ ॥[43]

दूतीजनस्य पुरतो लघुरपि कोपो गुरूयते प्रायः ।
अभिनवदोषावसारे तथैव वनिताजनस्य यथा ॥ २.५९ ॥[44]

चरणपतनात्पत्युर्मन्यौ मनाक्शिथिलीकृते
भजति च किमप्युत्कम्पत्वं घनस्तनमण्डले ।
तदपि विसरत्सारङ्गाक्ष्या चिरानुनयेच्छया
कथमपि पुरो दृष्ट्वा दूतीं पुनर्भृकुटी कृता ॥ २.६० ॥[45]

चतुरचटुभिर्गाढाश्लेषैर्हठात्परिचुम्बनै-
र्मधुरवचनैर्वारं वारं गतोऽप्यतिमन्दताम् ।
अपरवनितासङ्गाल्लग्नं विलोक्य विलेपनं
कुवलयदृशः कोपः कान्ते पुनर्नवतां गतः ॥ २.६१ ॥[46]

साम दानं च भेदः स्यादुपेक्षा प्रणतिस्तथा ।
तथा प्रसङ्गविभ्रंशो दण्डः शृङ्गारहा ननु ॥ २.६२ ॥[47]

---

[43] उक्ते] G, P, D; उक्तौ J_2. सुचिरेण] P, J_2; दयितेन A; रुचिरेण G; रुचिरेऽपि D. ॰वाहनाद्] G, P; ॰वाहने D, 11294, J_2.

[44] कोपो] A, G, P; दोषो D.

[45] भजति] G; त्यजति P, D. विसरत्॰] A, G, D, 16654, J_2; विलसत्॰ P. चिर॰] G, D, 16654, J_2; प्रिय॰ A, P, 11294. भृकुटी] P; भ्रुकुटी G, D.

[46] ॰चटुभिर् G, P, J_2; ॰वचनैर् D, 11294. मधुरवचनैर्] G, P, J_2; अलकवलनैर् D, 11294.

[47] ॰विभ्रंशो A, G, P, J_{2J2}, 512, 16654; ॰विध्वंसो D; 11294 (Keshav). शृङ्गारहा ननु] A, J_2; शृङ्गारहा न तु P; शृङ्गारहानिकृत् G, 512, 11294; शृङ्गारहानये D, 16654, 19852 (R 14.27: दण्डस्त्विह हन्ति शृङ्गारम्).

तस्याः प्रसादने सद्भिरुपायाः षट् प्रकीर्तिताः ।
सुन्दरास्ते निदर्श्यन्ते सहोदाहृतिभिर्यथा ॥ २.६३ ॥[48]

दुर्विविनीतोऽपि पाल्योऽहं त्वया सुभ्रु क्षमाभृता ।
इति वाणी भवेद्यत्र तत्सामेति निगद्यते ॥ २.६४ ॥[49]

सत्यं भामिनि दुर्जनोऽस्मि दयिते पाल्यस्तथापि त्वया
यो दोषः स लघुर्मृगाक्षि नियतं दीनस्य मे क्षम्यताम् ।
इत्थं जल्पति वल्लभे मृगदृशा चक्षुर्जलं संवृतं
रक्तत्वं विरलीकृतं च वदने दत्तं च किंचिद्वचः ॥ २.६५ ॥

अलंकारादिकं दद्यान्नायको यत्र तुष्टये ।
उद्दिश्य कारणं किंचिद्दानं लुब्धासु तद्यथा ॥ २.६६ ॥[50]

प्रणयिना निजहारलतां स्वयं किल तवेति निवेश्य कुचस्थले।
पुलकभाजि पुरा कुपिताप्यसौ कृतकचग्रहणं परिचुम्बिता ॥ २.६७ ॥[51]

यस्मिन्परिजनं तस्याः समावर्ज्य प्रसादितम् ।
तेनैव लभते कान्तां कान्तो भेदः स उच्यते ॥ २.६८ ॥[52]

धुन्वाना करपल्लवं विदधती दृष्टिं रुषा रागिणीं

---

[48] Omitted in G.

[49] दुर्वि◦] A, G, P (R 14.28: दुर्जनः, compare ŚT 2.65); अवि◦ D. वाणी] A, G, D: वाक्यं P.

[50] लुब्धासु] D (R 14.29: [तद्दानं साधु] लुब्धासु); तत्स्याच्च G, P, J_2.

[51] तवेति] G, P, J_2; नवेति D. ◦स्थले] P, D; ◦द्वये G.

[52] ◦जनं] A, G, D, J_2; ◦जने P (R 14.30: परिजनमाराध्य). प्रसादितम् G, P, J_2; प्रसादिताम् A; प्रसादतः D.

कान्तो] G, P; कान्ता◦ D; कान्तः कान्तां J_2.

तन्वाना वचनानि निष्ठुरतरं मागाः शठेत्थं मुहुः ।
दूरादायति भीतिमत्यभिमते स्वैरं स्वसंज्ञाकृता
पूर्वावर्जितया चकोरनयना सख्यैव संबोधिता ॥ २.६९ ॥[53]

प्रसादनविधिं त्यक्त्वा वाक्यैरन्यार्थसूचकैः ।
यस्मिन्प्रसाद्यते योषिदुपेक्षा सा मता यथा ॥ २.७० ॥[54]

एतत्किं ननु कर्णभूषणमयं हारः स काञ्ची नवा-
बद्धा काचिदियं त्वयाद्य तिलकः श्लाघ्यः प्रिये कल्पितः ।
प्रत्यङ्गं स्पृशतेति तत्क्षणभवद्रोमाञ्चमालाञ्चिता
तन्वी मानमुपेक्षयैव शनकैर्धूर्तेन संमोचिता ॥ २.७१ ॥[55]

केवलं दैन्यमालम्ब्य पादपातो नतिर्मता ।
अभीष्टा सा भृशं स्त्रीणां ललिता च भवेद्यथा ॥ २.७२ ॥[56]

कुङ्कुमार्द्रकुचकुम्भबिम्बितं वीक्ष्य पृष्ठमपराङ्गनाश्रयम् ।
शंसदूनरसमप्यसौ मुदं प्राप पादपतितस्य कामिनः ॥ २.७३ ॥[57]

अकस्माज्जायते यत्र भयहर्षादिभावना ।

---

[53] आयति] A, G; आयति◦ D; ◦आगत◦ P. मागाः] P (PS 3.69: मात्रागाः); मा गाः G (?), D.

[54] यस्मिन्] G (text, M), P, D; यस्यां G (comm.).

[55] स] G, D; सु◦ P. आबद्धा] G; बद्धा P, D. इयं] G, P, D, J_2; अयं A [known to P]. ◦मालाञ्चिता] P, D; आलम्बिनी G.

[56] पादपातो] G, P; पादपातान् D.

[57] ◦बिम्बितं] A (◦कुचबिम्बबिम्बितं) G, P; ◦लिङ्गितं D, J_2. अपर◦] A, G, D; इतर◦ P. ◦कुचबिंबितं A. अप्यसौ] G; आशु सा P, D. पादपतितस्य] G, P, D: पादपततोऽस्य A.

सोऽयं प्रसङ्गविभ्रंशः कोपभ्रंशात्मको यथा ॥ २.७४ ॥[58]

कथं ममोरसि कृतपक्षनिःस्वनः
शिलीमुखोऽपतदिति जल्पति प्रिये ।
निवृत्य किमिदमिति ब्रुवाणया
ससाध्वसं कुपितममोचि कान्तया ॥ २.७५ ॥[59]

यथोत्तरं बलीयांस इत्युपायाः प्रसादने ।
आद्यास्त्रयो घनं कार्या विदग्धैः पश्चिमाः क्वचित् ॥ २.७६ ॥[60]

नातिखेदयितव्योऽयं प्रियः प्रमदया क्वचित् ।
मानश्च विरलः कार्यः प्रणयोत्सवसिद्धये ॥ २.७७ ॥[61]

इत्युपायान्प्रयुञ्जीत नायिकापि प्रियं प्रति ।
कुलजा नेर्ष्यते किं तु तत्रान्यत्कारणं भवेत् ॥ २.७८ ॥[62]

स्नेहं विना भयं न स्यान्नेर्ष्या च प्रणयं विना ।
तस्मान्मानप्रकारोऽयं द्वयोः प्रेमप्रकाशकः ॥ २.७९ ॥[63]

---

58 ०विभ्रंशः] G, P; ०विध्वंसः D; कोपभ्रंशो मतो यथा A

59 ऽलगद्] G; ऽपतद् P, D. निवृत्य] P, D; विवृत्य G. किं किमिदमिति ब्रुवाणया] A, G, D; किमिति ब्रुवाणयानया P; किमिति तया ब्रुवाणया 11192. कुमपितममोचि] A, P; कुपितमलोकि D; प्रथितमलोकि G.

60 घनम्] P, D; सदा G.

61 प्रणयोत्सवसिद्धये] G; प्रणामोत्सवलब्धये A, J_2, P; प्रणामोत्सवसिद्धये D.

62 कुलजा नेर्ष्यते किं तु] A [नेष्यते], G, D, 512, 16654; क्रुद्धं नोपेक्षते किं चित् P, 11192.

63 नेर्ष्या च प्रणयं विना] G (so UNM 15.78); मन्मथो नेर्ष्यया विना P, D. प्रेमप्रकाशकः] G; प्रीतिप्रकाशकः A;

प्रियसुभगनाथवल्लभरुचिरस्वामीशकान्तचन्द्रमुखाः ।
दयितमनोरमरमणीजीवित इत्यादि नाम स्यात् ॥ २.८० ॥[64]
प्रीतौ भर्तरि सुदृशामप्रीतौ पुनरमूनि शठधृष्टौ ।
निर्लज्जदुराचारौ निष्ठुरदुःशीलनामानि ॥ २.८१ ॥[65]

गर्वाद्व्यसनात्त्यागाद्विप्रियकरणाच्च निष्ठुराद्वचनात् ।
लोभादतिप्रवासात्स्त्रीणां द्वेष्यः प्रियो भवति ॥ २.८२ ॥[66]

परदेशं व्रजेद्यस्मिन्कुतश्चित्कारणात्प्रियः ।
स प्रवास इति ख्यातः कष्टावस्थो द्वयोरपि ॥ २.८३ ॥[67]

दृष्टं केतकधूलिधूसरमिदं व्योम क्रमाद्वीक्षिताः
कच्छान्ताश्च शिलीन्ध्रकन्दलभृतः सोढाः कदम्बानिलाः ।
सख्यः संवृणुताश्रु मुञ्चत भयं कस्मान्मुधैवाकुला
एतानप्यधुनातिवज्रघटिता नूनं सहिष्ये घनान् ॥ २.८४ ॥[68]

प्रीतिप्रवर्धनः, P, D.

64 ◦नाथवल्लभरुचिर◦] P; ◦दयितवल्लभनाथ◦ D; ◦रुचिरवल्लभनाथ◦ G. ◦स्वामीश◦] P, D; ◦स्वामिन्नीश◦ G.

◦जीवित] A, G, D; ◦जीविता P.

65 ◦नामानि] G, P; ◦वानादि D.

66 व्यसनात्त्यागाद्] G, P; व्यसनत्यागाद् G (Ch ms. व्यसनत्यागादिति पाठे व्यसनस्य क्रीडायास्त्यागात्), D, J_2, 512, 16654; व्यसनात्यागाद् 11192, 19852. निष्ठुराद्वचनात्] G, P; निष्ठुरालापात् D. अति◦] A, G, P, D; अपि J_2, 435.

67 व्रजेद्यस्मिन्] P, D; वसेद्यत्र G (Pu). ◦अवस्थो] G, P, D; ◦अवस्था A.

68 कच्छा◦] G, D; कक्षा◦ P. अति◦] A, G, P; अपि D; अस्मि Ś.

कामं कर्णकटुः कृतोऽपि मधुरः केकारवः केकिनां
मेघाश्चामृतवर्षिणोऽपि विहिताः प्रायो विषस्यन्दिनः ।
उन्मीलन्नवकन्दलावनिरसौ शंस्याप्यशंस्यायते
तत्किं यद्विपरीतमत्र न कृतं तस्या वियोगेन मे ॥ २.८५ ॥[69]

कार्श्यजागरमालिन्यचिन्ताद्या तत्र जायते ।
अवस्था विविधा स्त्रीणां मृत्युश्चेदवधेः परम् ॥ २.८६ ॥[70]

अद्यैव यत्प्रतिपदुद्गतचन्द्रलेखा-
सख्यं त्वया तनुरियं गमिता वराक्याः ।
कान्ते गते कुसुमसायक तत्प्रभाते
बाणावलिं कथय कुत्र विमोक्ष्यसि त्वम् ॥ २.८७ ॥[71]

निःश्वासैः सह सांप्रतं सखि गता वृद्धिं ध्रुवं रात्रयः
सार्धं लोचनवारिणा विगलितं यत्प्राक्तनं मे सुखम् ।
प्राणाशा तनुतामुपैति च मुहुर्नूनं तनुस्पर्धया
कन्दर्पः परमेक एव विजयी यातेऽपि कान्ते स्थितः ॥ २.८८ ॥[72]

---

[69] ऽपि] G; ऽति॰ P, D. ॰वर्षिणो] G; धारिणो P, D. अवनिर्] G; आवलिर् P, D. शंस्याप्यशंस्यायते] G; सह्याप्यसह्यायते] A, D, 11294; शय्यापि सर्पायते P; शय्याप्यसह्यायते 512 [J2 in margin: सर्पौवशेषायते [sic] conj. शय्याप्यशय्यायते welcoming for sleeping but acting as though not a bed?

[70] ॰चिन्ताद्या] G, 16654, 19852; ॰चिन्ता वै J2 , P; ॰चिन्ताद्यं, D; ॰चिन्ताद्यै [sic] A. अवस्था A, G, P, D, 11294, 16654, 19852; अवधौ J2, 435, 512. विविधा] G, P; विविधाःD. चेद्] A, D, 11294; स्याद् P; चाप्य् J2, 16654; चेत् 512. परम्] P, 512; परः A, D, 11294; अवधिः पुरः 16654.; च दशमो यथा G.

[71] सख्यं] P, D; साम्यं G. तनुरियं] A, G, P ; वपुरिदं D. कुसुमसायक तत्॰] G, P, D; कुसुमचाप हत॰ J2, 435; कुसुमसायक त्वं 16654.

[72] यत्प्राक्तनं मे सुखम्] A [तत्], G, D; तत्प्रक्वणत्कङ्कणम् P; यत्प्राक्तनैः कङ्कणैः J2, 435, 11294.

नीरागोऽधरपल्लवोऽतिमलिना वेणी दृशौ नाञ्जिते
व्यालम्बालकमालिका धवलतामालम्बतेऽङ्गच्छविः ।
इत्थं सुभ्रु विसंस्थुलापि विरहव्यापद्विषादादियं
सख्येव स्थिरशोभया दृढतरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग्यते ॥ २.८९ ॥[73]

किं तत्र नास्ति रजनी किं वा चन्द्रो न किं त्वसावरुचिः ।
येन सखि वल्लभामपि न स्मरति स मां विदेशरुचिः ॥ २.९० ॥[74]

प्रसर शिशिरामोदं कौन्दं समीर समीरय
प्रकटय शशिन्नाशाः कामं मनोभव जृम्भताम् ।
अवधिदिवसः पूर्णः सख्यो विमुञ्चत तत्कथां
हृदयमधुना किंचित्कर्तुं ममान्यदिहेच्छति ॥ २.९१ ॥[75]

इत्यादिविरहावस्थाः पुंसोऽपि हि भवन्ति ताः ।
कन्दर्पशरघाताद्या मा भूवन्वैरिणामपि ॥ २.९२ ॥[76]

यत्रैकस्मिन्मृतेऽप्यन्यो मृतकल्पोऽपि तद्गतम् ।
किमपि प्रलपेत्प्रेम्णा करुणोऽसौ स्मृतो यथा ॥ २.९३ ॥[77]

---

[73] व्यालम्बालकमालिका] A, G, P; म्लायद्बालमृणालिका॰ D. ॰विषादाद्] G; ॰विमर्दाद् P, D. सख्येव] J_2, 435, G, D; सख्यैव A, P. दृढतरं] G, P, D; सहचरी J_2, 435. ॰आलिङ्ग्यते] G, P; ॰आलिङ्गिता D.

[74] चन्द्रो न किं त्वसावरुचिः] G; न तत्र सौधरुचिः P; न सुष्ठुरुचिः D.

[75] आमोदं कौन्दं] G, D; आमोदक्षोदं P. मनोभव जृम्भताम्] A, GB; मनोभव जृम्भ्यताम्] P, D; मनोज समुल्लस Ś.

[76] ॰घाता॰] A, P; ॰पाता॰ G, D.

[77] मृतेऽप्यन्यो] G, P; विपन्नेऽन्यो A, G (text M), D. ऽपि] G, D; ऽथ P. तद्गतम् G (text M), D (R 14.34); तद्गतः G, P. किमपि] G, D; नायकः G (text M), P, D. स्मृतो] P, D; मतो G.

दग्धा स्निग्धवधूविलासकदली वीणा समुन्मूलिता
पीता पञ्चमकाकली कवलिता शीतद्युतेः कौमुदी ।
प्लुष्टः स्पष्टमनेकरत्ननिवचयो नाहं रतिः केवलं
कन्दर्पं हरता हरेण भुवनं निःसारमेतत्कृतम् ॥ २.९४ ॥[78]

वक्त्रं चन्द्रमसा दृशौ मृगगणैः केशाः कलापिव्रजै-
र्मातङ्गैः स्तनमण्डलं भुजलतोल्लासश्चलत्पल्लवैः ।
सौगन्ध्यं मलयानिलेन बलिना तन्वी विभज्येति सा
सर्वैर्निष्करुणैर्हृता ध्रुवमहो दैवेन नैकेन मे ॥ २.९५ ॥[79]

इयतीं सुभगावस्थां गतोऽसि यस्याः कृते स्मरातङ्कात् ।
मूर्छां हरामि सा तव गतपुण्या नयनसलिलेन ॥ २.९६ ॥[80]

पाशो विपाशित उपाहित एष सान्द्रः
कर्पूररेणुरुपगूढमुरो नताङ्गि ।
पापेन येन गमितेति दशाममुष्मि-
न्मूर्छाविरामललितं मयि धेहि चक्षुः ॥ २.९७ ॥[81]

ग्लानो मुक्ताश्रुरुद्विग्नः स्रस्ताङ्गो मुक्तचेतनः ।

---

[78] वीणा] A, G, P, Ś; वाणी D. प्लुष्टः ०निवचयो नाहं रतिः] G, P, D; प्लुष्टाः ०निवहा नालं रतेः Ś. दहता] G, P; हरता G (text M), D, Ś.

[79] भुजलतोल्लासश्चलत्पल्लवैः] A [०चलन्मञ्चकैः sic], G, P; भुजयुगोल्लासो मृणालैरपि D. तन्वी] G, P, D; पत्नी A. हृता ध्रुवम्] A, G, D; हृताहृतम् P. नैकेन] A, G; किंचिन्न P, D.

[80] सा] P, D; तां G.

[81] उपाहित] P, D; उपासित G. इति] G, D; आसि P. अमुष्मिन्] A, D; अमुष्याम् P; इमां त्वं G (text Pu)

सचिन्तो दैन्यभागस्मिन्नेवंप्रायो जनो भवेत् ॥ २.९८ ॥[82]

केषांचित्करुणभ्रान्तिः कारुण्यादत्र जायते ।
एतस्य मिथुनावस्थां विस्मृत्य रतिमूलजाम् ॥ २.९९ ॥[83]

स्त्रीपुंसयोर्भवेदेष सापेक्षः संगमे पुनः ।
शृङ्गारवचनप्रायः करुणः स्यात्स चान्यथा ॥ २.१०० ॥[84]

तस्माच्छृङ्गार एवायं करुणेनानुमोदितः ।
सौन्दर्यं सुतरां धत्ते निबद्धो विरलं बुधैः ॥ २.१०१ ॥

कारुर्दासी नटी धात्री प्रातिवेश्या च शिल्पिनी ।
बाला प्रव्रजिता चेति स्त्रीणां ज्ञेयः सखीजनः ॥ २.१०२ ॥[85]

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।
माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥ २.१०३ ॥

विनोदो मण्डनं शिक्षोपालम्भोऽथ प्रसादनम् ।
संगमो विरहाश्वासः सखीकर्मेति तद्यथा ॥ २.१०४ ॥

मया कोऽयं मुग्धे कथय लिखितः सत्वरसखी-
वचः श्रुत्वेत्युच्चैर्विनिहितदृशा चित्रफलके ।
न वक्तुं तन्वङ्ग्या शकितमथ चोद्दामविदल-

---

[82] ग्लानो A, D (R 14.35); म्लानो G, P. मुक्तचेतनः] G, D; नष्टचेतनः A, P (R 14.35: विचेतनो).

[83] करुण॰] A, G, D; करुणा॰ P. अत्र] P, D; इह A, G.

[84] सापेक्षः] P, D; सापेक्षे G. सङ्गसंगमे] G, D; संगमः P. ॰वचन॰] P, D; ॰रचना॰ G.

[85] प्रातिवेश्या] G, D; प्रतिवेश्या A, P.

त्कदम्बाकारेण प्रिय इति समाख्यायि वपुषा ॥ २.१०५ ॥[86]

प्रत्यङ्गं प्रतिकर्म नर्मपरया कृत्वाधिरूढस्मरा-
दौत्सुक्यं प्रविलोक्य मोहनविधौ चातुर्यमस्याः पुनः ।
सख्या यावकमण्डनं न रचितं पादे कुरङ्गीदृशः
सस्मेरं विशदच्छदेऽधिशयने दृष्टिः समारोपिता ॥ २.१०६ ॥[87]

नीरन्ध्रं परिरभ्यते प्रियतमो भूयस्तरां चुम्ब्यते
तद्गाढं क्रियते यदस्य रुचिरं चाटूच्चकैस्तन्यते ।
सख्या मुग्धवधूरियं रतिविधौ यत्नेन संशिक्षिता
निर्भ्रान्तं गुरुणा पुनः शतगुणं पुष्पेषुणा कारिता ॥ २.१०७ ॥[88]

सुभग भवता हृद्ये तस्या ज्वलत्स्मरपावके
ऽप्यभिनिवसता प्रेमाधिक्यं चिरात्प्रकटीकृतम् ।
तव तु हृदये शीतेऽप्येवं सदैव सुखाप्तये
मम सहचरी सा निःस्नेहा मनागपि न स्थिता ॥ २.१०८ ॥[89]

कोपं विमुञ्च कुरु नाथ वचो मदीय-
माश्वासय स्मरकृशानुकृशां कृशाङ्गीम् ।
एकाकिनी कठिन तारकराजकान्त्या

---

[86] अथ] P, D; अपि G. चोदाम॰] A, D; वोदाम॰ P; किंचित्तु G.

[87] अधिरूढ॰] G, P; अतिरूढ॰ D; अधिरूढं Ś. अस्याः पुनः] G; आलोक्य च] P, D; सख्या] A, G, P, D; सद्यो Ś. ॰दृशः] A, G, P; ॰दृशा D. सस्मेरं] G, P, D; स्मेरान्ता Ś. ऽधि॰] G; च P, D.

[88] A reads imperatives throughout: परिरभ्यताम्, चुम्ब्यताम्, क्रियताम्, तन्यताम्. रुचिरं] G, P, J; रुचितं A, D. चाटूच्चकैस्तन्यते] A [तन्यताम्], P, D; चाटुत्वमातन्यते G; चाटूत्करैः स्तूयते J. निर्भ्रान्तं] G, D, J; विज्ञातं P.

[89] ज्वलत्॰] G, D; ऽवलत्॰ P. ॰वसता] G, P; ॰विशता D, Padyavali. शीते] G (Ch), P, D; शान्ते G.

पञ्चत्वमाशु ननु यास्यति सा वराकी ॥ २.१०९ ॥[90]

अमुं दधेंऽशुकमहमत्र पादपे
युवामलं निभृतमिहैव तिष्ठतम् ।
रहःस्थयोरिदमभिधाय कामिनोः
पुरो ययौ निपुणसखी लतान्तरम्॥ २.११० ॥[91]

स्फुरति यदिदमुच्चैर्लोचनं तन्वि वामं
स्तनतटमपिधत्ते चारुरोमाञ्चमालाम् ।
कलयति च यदन्तःकम्पतामूरुकाण्डं
ननु वदति तदद्य प्रेयसा संगमं ते ॥ २.१११ ॥[92]

इत्यादि विविधं सख्यो व्यापारं कुर्वते सदा ।
योषितामत्र सर्वस्वं निधानकलशोपमाः॥ २.११२ ॥[93]

इत्थं विरचनीयोऽयं शृङ्गारः कविभिः सदा ।
अनेन रहितं काव्यं प्रायो नीरसमुच्यते ॥ २.११३ ॥

तव नाथानुरागोऽयं मद्विधैः कथमुच्यते ।
येनैकापि प्रिया नीता पञ्चत्वं पुण्यकारिणा ॥ २.११४ ॥[94]

इत्थं विचार्य प्रचुरप्रयोगा-

---

[90] कठिन तारक◦] G; कठिनतारक◦ P, D. ◦राज◦] P, D; ◦नाथ◦ G.

[91] दधेंऽशुकम्] P, D; दधे शुकम् G (Pune). तिष्ठतम्] G, P; तिष्ठताम् A, D. पुरो] A, G, P; स्वयं D.

[92] ◦तटं] P, D; ◦युगं G. अपि दत्ते] G, D; अपिदत्ते P.

[93] अत्र सर्वस्वम्] G; अत्र सर्वस्व◦ A, P; मन्त्रसर्वस्व◦ D.

[94] V. missing in A, excluded in D. पुण्यकारिणा] G, P; पुण्यकारिणी G (v.l.).

न्योऽमुं निबध्नाति रसं रसज्ञः ।
तत्काव्यमारोप्य पदं विदग्ध-
वक्रेषु विश्वं परिबम्भ्रमीति ॥ २.११५ ॥

इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृङ्गारतिलके काव्यरसालंकारे विप्रलम्भो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥[95]

[95][∘भट्ट missing in some mss. see P. शृङ्गारतिलके] A, G; शृङ्गारतिलकाभिधाने P, D [*check 1 and 3]

तृतीयः परिच्छेदः

विकृताङ्गवचश्चेष्टावेषेभ्यो जायते रसः ।
हास्योऽयं हासमूलत्वात्पात्रत्रयगतो यथा ॥ ३.१ ॥[1]

किंचिद्विकसितैर्गण्डैः किंचिद्विस्फारितेक्षणैः ।
किंचिल्लक्ष्यद्विजैः सोऽयमुत्तमानां भवेद्यथा ॥ ३.२ ॥[2]

पाणौ कङ्कणमुत्फणः फणिपतिर्नेत्रं ज्वलत्पावकं
कण्ठः कुण्ठितकालकूटकुटिलो वस्त्रं गजेन्द्राजिनम् ।
गौरीलोचनलोभनाय सुभगो वेषो वरस्येति मे
गण्डोल्लासविभावितः पशुपतेर्हासोद्गमः पातु वः ॥ ३.३ ॥

मध्यमानां भवत्येष विवृताननपङ्कजः ।
नीचानां निपतद्बाष्पः श्रूयमाणध्वनिर्यथा ॥ ३.४ ॥

मुग्धा त्वं सुभगे न वेत्सि मदनव्यापारमद्यापि तं
नूनं ते जलजैषिणायमलिना दष्टो न भर्त्राधरः ।
सख्यैवं हसितं वधूं प्रति तथा सानन्दमाविर्भव-
द्वक्रान्तर्गतसीधुवासरसिकैर्भृङ्गैर्यथा धावितम् ॥ ३.५ ॥[3]

त्यक्त्वा गुञ्जफलानि मौक्तिकमयी भूषा स्तनेष्वाहिता
स्त्रीणां कष्टमिदं कृतं सरसिजं कर्णे न बर्हिच्छदम् ।
इत्थं नाथ तवारिधाम्नि शबरैरालोक्य चित्रस्थितिं

---

[1] ॰चेष्टा॰] P (R 15.11); ॰कृत्य॰ G, D. हासमूलत्वात्] P, D; हास्यमूलात्मा G.

[2] ॰द्विजैः] P, D; ॰द्विजः G.

[3] मुग्धा] G; मुग्धे P, D. जलजैषिणा] D; ऽब्जदलैषिना P; जलजेक्षणे G. दष्टो] G, P; दृष्टो D. भर्त्राधरः] P, D; ताम्राधरः G. तथा] A, G, D; सदा P. ॰गत॰] P, D; ॰घन॰ G.

बाष्पार्द्रीकृतलोचनैः स्फुटरवं दारैः समं हस्यते ॥ ३.६ ॥[4]

अस्मिन्सखीकराघातनेत्रोल्लासाङ्गवर्तनम् ।
नासाकपोलविस्पन्दो मुखरागश्च जायते ॥ ३.७ ॥

शोकात्मा करुणो ज्ञेयः प्रियमृत्योर्धनक्षयात् ।
तत्रस्थो नायको दैवहतः स्याद्दुःखभाजनम् ॥ ३.८ ॥[5]

भर्ता सङ्गर एव मृत्युवसतिं प्राप्तः समं बन्धुभि-
र्यूनां काममियं दुनोति च मनो वैधव्यभावाद्वधूः ।
बालो दुस्त्यज एक एव च शिशुः कष्टं कृतं वेधसा
जीवामीति महीपते प्रलपति त्वद्वैरिसीमन्तिनी ॥ ३.९ ॥[6]

भूपातो दैवनिन्दा च रोदनं दीननिःस्वनः ।
शरीरताडनं मोहो वैवर्ण्यं चात्र जायते ॥ ३.१० ॥

क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः प्रतिशत्रूनमर्षतः ।
रक्षःप्रायो भवेदत्र नायकोऽत्युग्रविग्रहः॥ ३.११ ॥[7]

यैः प्राणापहृतिः कृता मम पितुः क्षुद्रैर्युधि क्षत्रियै
रामोऽहं रमणीर्विहाय बलवन्निःशेषमेषां हठात् ।
भास्वत्प्रौढकुठारकोटिघटनाकाण्डत्रुटत्कन्धरा-

---

[4] ०च्छदः] G, P; ०च्छदम् D. ०अर्द्री०] P, D; ०अन्धी० G. हस्यते] G, P, D; हास्यते A.

[5] ०मृत्योर्] A; ०मृत्यु०] G; ०भृत्य० P, D. तत्रस्थो] A, P; तत्रेत्थं G, D.

[6] यूनां काममियं] A, D; प्रौढा काममियं G; प्रौढानामनिशं P. ०लाभाद्] G, P, ०बाधाद् A, ०भावाद् D.

[7] अमर्षतः] A, G, D; अमर्षणं P.

स्रोतोऽन्तःस्रुतविस्रशोणितभरैः कुर्यां क्रुधां निर्वृतिम् ॥ ३.१२ ॥[8]

मुखरागायुधोत्क्षेपस्वेदकम्पाधरग्रहाः ।
शक्तिशंसा कराघातो भ्रुकुटिश्चात्र जायते ॥ ३.१३ ॥[9]

उत्साहात्मा भवेद्वीरो दयादानाजिपूर्वकः ।
त्रिविधो नायकस्तत्र जायते सत्त्वसंयुतः॥ ३.१४ ॥[10]

गाम्भीर्यौदार्यसौन्दर्यशौर्यधैर्यादिभूषितः ।
आवर्जितजनो जन्यनिर्व्यूढप्रौढविक्रमः ॥ ३.१५ ॥[11]

अयि विहङ्गवराक कपोतकं
विसृज धेहि धृतिं मम मेदसा ।
शिबिरहं भवता विदितो न किं
सकलसत्त्वसमुद्धरणक्षमः ॥ ३.१६ ॥[12]

मुषितोऽसि हरे नूनं भुवनत्रयमात्रलब्धितोषेण ।
बलिरर्थितदोऽस्मि यतो न याचितः किंचिदप्यधिकम्॥ ३.१७ ॥[13]

---

8 ∘हृतिः] G, P; ∘हतिः D. बलवन्∘] P, D; बलवान् G. क्रुधां] G, D; क्रुधो A, P.

9 भ्रुकुटिश्] G, P; भ्रुकुटी D.

10 ∘आजि∘] P, D; ∘आदि∘ G.

11 जन्य∘] A, D; जन्ये P; बाढं G.

12 विहङ्गवराक] G; विहङ्ग वराक D; वराककपोतकं P; कपोतवराककं A.

13 मुषितो] G, P; सुखितो A, D. अप्यधिकम्] G, P, D; अभ्यधिकम् A. ∘मात्रलब्धि∘] G, P, D; ∘लब्धिमात्र∘ G (Pu text). For cd, बलिरस्मि याचितोऽहं नो दूये किंचिदप्यधिकम् G (v.l.).

यत्रैरावणदन्ततीव्रमुसलैरेरण्डकाण्डायितं
वज्रेणापि विकीर्णवह्नितितिना मार्णालनालायितम् ।
मद्वक्षस्यवलम्ब्य किंचिदधुना तद्विस्मृतं वज्रिणा
युद्धं यद्यवलम्बते स तु पुनः सज्जोऽस्म्यहं रावणः ॥ ३.१८ ॥[14]

धृतिगर्वौद्धत्यमतिस्मृतिरोमाञ्चा भवन्ति चामुष्मिन् ।
विविधा वाक्यक्षेपाः सोत्साहामर्षवेगाश्च ॥ ३.१९ ॥[15]

भयानको भयस्थायिभावोऽसौ जायते रसः ।
शब्दादेर्विकृताद्गाढं बालस्त्रीनीचनायकः ॥ ३.२० ॥[16]

श्रुत्वा तूर्यनिनादं द्वारे भयचकितललितबाहुलतः ।
धन्यस्य लगति कण्ठे मुग्धशिशुर्धूलिधूसरितः ॥ ३.२१ ॥[17]

प्रणयकलहसङ्गान्मन्युभाजा निरस्तः
प्रकटितचटुकोटिः पादपद्मानतोऽपि ।
नवजलधरगर्जाद्भीतयासौ कथमचि-
त्त्रुटिततरलहारं सस्वजे प्राणनाथः ॥ ३.२२ ॥[18]

---

[14] यत्र०] G, D; मत्त० P. ऐरावण०] P, D; ऐरावत० G. ०दन्ततीव्र०] P, D; ०तीव्रदन्त० G. ०ततिना] G, P, D; ०कणिका G (Pu text). अधुना] G, P, D; अमुना A. वज्रिणा] P, D; वज्रिणो A [?], G. यद्य] P, D: चेद् G. अवलम्बते] G, P, D; अवलम्बसे [तु स] A.

[15] ०उद्धत्य०] P, D; ०उद्धत० G.

[16] ०आदेर्] A, G, D; ०आदि० P. विकृताद्गाढं] G, P, D; विकृतत्वाच्च A. ०नीच०] G, P, D; ०वृद्ध० A.

[17] ०चकितललित०] G (चलित०), P, D; ०चलितगात्र० A. धन्यस्य] P, D; नन्दस्य G. मुग्ध०] P, D; कृष्ण० G.

[18] ०गर्जाद्] A, G; ०गर्जैर् P; ०गर्जेर् D. कथंचित्] G (text), कयाचित् P, D (G poss. in comm.)

कम्पोपरुद्धसर्वाङ्गैर्गलत्स्वेदोदबिन्दुभिः ।
त्वया लब्धैर्महीनाथ वैरिभिर्वनितायितम् ॥ ३.२३ ॥[19]

वैवर्ण्यगद्गदत्रासहस्तपादादिकम्पनम् ।
स्वेदास्यशोषदिक्प्रेक्षासंभ्रमाश्चात्र कीर्तिताः ॥ ३.२४ ॥[20]

जुगुप्साप्रकृतिर्ज्ञेयो बीभत्सोऽहृद्यदर्शनात् ।
श्रवणात्कीर्तनाद्वापि पूत्यादिविषयाद्यथा ॥ ३.२५ ॥[21]

लुठत्कृमिकलेवरं स्रवदसृग्वसावासितं
विशीर्णशवसंततिप्रसरदुग्रगन्धान्वितम् ।
भ्रमत्प्रचुरपत्रिकं त्रिकविवर्तिनृत्यक्रिया-
प्रवीणगुणिकौणपं परिबभौ परेताजिरम् ॥ ३.२६ ॥[22]

नासाप्रच्छादनं वक्रकूणनं गात्रसंवृतिः ।
निष्ठीवनादि चात्र स्यादुद्वेगादुत्तमेष्वपि ॥ ३.२७ ॥

विस्मयात्माद्भुतो ज्ञेयो रसो रसविचक्षणैः ।
मायेन्द्रजालदिव्यस्त्रीविपिनाद्युद्भवो यथा ॥ ३.२८ ॥[23]

---

[19] त्वया लब्धैर्] G; त्वदारब्धैर् A, P; त्वया रुद्धैर् D.

[20] ◦गद्गदत्रास◦] G (R 15.8); अश्रु संत्रासः P, D. स्वेदास्यशोष◦] P, D; स्वेदः स्तम्भोऽथ G. ◦दिक्प्रेक्षासंभ्रमाश्च] A, G (दिक्◦; सम्भ्रमश्च), D; दृक्क्षेपाः सम्भ्रमश्चP. कीर्तिताः] G (comm.), D; कीर्तितः G (text), P.

[21]◦विषयाद्] G, D; ◦विषयो P.

[22] विशीर्ण◦] P, D; विकीर्ण◦ G. विवर्ति◦] P, D; ◦विवर्त◦ G. ◦गुणि◦] G (comm.); ◦गुण◦ G (text), P, D; ◦गण◦ A.

[23] ◦विपिन◦] P, D; ◦विपण◦ G.

सत्यं हृता त्वया हंसवनितानामियं गतिः ।
भ्रमन्त्येतास्तथाप्येतदिन्द्रजालं तव प्रिये ॥ ३.२९ ॥[24]

गद्गदः साधुवादश्च स्वेदः पुलकवेपथू ।
दृष्टेर्निश्चलतारत्वं विकासश्चात्र जायते ॥ ३.३० ॥[25]

सम्यग्ज्ञानोद्भवः शान्तः समत्वात्सर्वजन्तुषु ।
गतेच्छो नायकस्तत्र तमोरागपरिक्षयात् ॥ ३.३१ ॥[26]

धनमहरहर्दत्तं स्वीयं यथार्थितमर्थिने
कृतमरिकुलं नारीशेषं स्वखड्गविजृम्भितैः ।
प्रणयिनि जने रागोद्रिक्ते रतिर्विहिता चिरं
किमपरमतः कर्तव्यं नस्तनावपि नादरः ॥ ३.३२ ॥[27]

निरालम्बं मनोऽन्यत्र बाढमात्मनि तिष्ठति ।
सुखे नेच्छा तथा दुःखेऽप्युद्वेगो नात्र जायते ॥ ३.३३ ॥[28]

अष्टावमी रसाः पूर्वं ये प्रोक्तास्तत्र निश्चितम् ।
प्रत्यनीकौ रसौ द्वौ द्वौ तत्सम्पर्कं विवर्जयेत् ॥ ३.३४ ॥[29]

---

[24] तव प्रिये] A, G; तवाद्भुतम् P; तदद्भुतम् D.

[25] विकासश्] G (M), D (R 15.10: [नयन]विकासः); विकाशश् G (Pu, Ch), P.

[26] तमो°] G, D (R 15.15); मोह° P.

[27] स्वखड्ग°] P, D; कृपाण G.

[28] ऽप्युद्वेगो नात्र] P, D; नोद्वेगश्चात्र G.

[29] अमी] G, D: इति A, P. निश्चितम्] G, P, D: निश्चिताह A. प्रत्यनीकौ रसौ द्वौ द्वौ] P, D; द्वौ द्वौ तेषां प्रत्यनीकौ G.

शृङ्गारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ ।
रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः ॥ ३.३५ ॥
हास्यो भवति शृङ्गारात्करुणो रौद्रकर्मतः ।
अद्भुतश्च तथा वीराद्बीभत्साच्च भयानकः ॥ ३.३६ ॥

यौ जन्यजनकावेतौ रसावुक्तौ मनीषिभिः ।
युक्त्या कृतोऽपि सम्भेदस्तयोर्बाढं न दुष्यति ॥ ३.३७ ॥

केचिद्रसविभागेषु भावाः पूर्वं प्रदर्शिताः ।
स्वातन्त्र्येणेह कीर्त्यन्ते रम्यास्ते कृतिनां मताः ॥ ३.३८ ॥[30]

रत्यादय इमे भावाः काव्याभिप्रायसूचकाः ।
पञ्चाशत्स्थायिसंचारिसात्त्विकास्तान्निबोधत ॥ ३.३९ ॥[31]

शृङ्गारादिरसेष्वेषु भावा रत्यादयः स्थिताः ।
प्रत्येकं स्थैर्यतोऽन्ये च त्रयस्त्रिंशच्चराः स्मृताः ॥ ३.४० ॥[32]

प्रायोऽनवस्थिते चित्ते भावाः संकीर्णसंभवाः ।
बाहुल्येन निगद्यन्ते तथाप्येते यथास्थिताः ॥ ३.४१ ॥[33]

शङ्कासूया भयं ग्लानिर्व्याधिश्चिन्ता स्मृतिर्धृतिः ।
औत्सुक्यं विस्मयोऽमर्षो व्रीडोन्मादौ मदस्तथा ॥ ३.४२ ॥
विषादो जडता निद्रावहित्थं चापलं मतिः ।

---

[30] प्रदर्शिताः] P, D; प्रकीर्तिताः G.

[31] काव्य॰] A, G; रस॰ P, D.

[32] एषु] G; एव P, D. स्थिताः] A, G, P; स्मृताः D. स्थैर्यतो] P, D; स्थायिनो G. स्मृताः] P, D; यथा G.

[33] यथास्थिताः] G; यथा स्थिताः P, D.

इति भावाः प्रयोक्तव्या शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ ३.४३ ॥[34]

श्रमश्चपलता निद्रा स्वप्नो ग्लानिस्तथैव च ।
शङ्कासूयावहित्थं च हास्ये भावा भवन्त्यमी ॥ ३.४४ ॥[35]

दैन्यं चिन्ता तथा ग्लानिर्निर्वेदो जडता स्मृतिः ।
व्याधिश्च करुणे वाच्या भावा भावविशारदैः ॥ ३.४५ ॥[36]

हर्षोऽसूया तथा गर्व उत्साहो मद एव च ।
चापल्यमुग्रता वेगो रौद्रे भावाः प्रकीर्तिताः ॥ ३.४६ ॥[37]

अमर्षः प्रतिबोधश्च वितर्कोऽथ मतिर्धृतिः ।
क्रोधोऽसूयातिसंमोह आवेगो रोमहर्षणम् ॥ ३.४७ ॥[38]
गर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवन्त्यमी ।
संत्रासो मरणं चैव वचनीयं भयानके ॥ ३.४८ ॥

अपस्मारो विषादश्च भ्रमो रोगो मतिर्मदः ।
उन्मादश्चेति विज्ञेया भावा बीभत्ससंभसंभवाः ॥ ३.४९ ॥[39]

---

[34] स्मृतिर्धृतिः] A, G, D; धृतिः स्मृतिः P. ऽमर्षो] G; हर्षो P, D. व्रीडोन्मादौ] G; व्रीडोन्मादो P, D. मतिः] G, P; स्मृतिः D.

[35] ०हित्थं] P, D; ०हित्थे G.

[36] वाच्या] A, G, P; ज्ञेया D.

[37] मद] A, G, D; ऽमर्ष P.

[38] अतिसंमोह] G; श्रमो मोह P; अश्रु संमोह D.

[39] भ्रमो रोगो] G [व्याधिर् M]; भयं रोगो A, P; भयं वेगो D.

आवेगो जडता मोहो विस्मयो हर्षणं मतिः ।
इति भावान्निबध्नन्ति रसेऽस्मिन्नद्भुते बुधाः ॥ ३.५० ॥[40]

एवं संचारिणो भावा ज्ञेयाः प्रतिरसं स्थिताः ।
सात्त्विकास्तु भवन्त्येते सर्वे सर्वरसाश्रिताः ॥ ३.५१ ॥[41]

कैशिक्यारभटी चैव सात्त्वती भारती तथा ।
चतस्रो वृत्तयो ज्ञेया रसावस्थानसूचिकाः ॥ ३.५२ ॥[42]

या नृत्यगीतप्रमदोपभग-
वेषाङ्गसंकीर्तनचारुबन्धा ।
माधुर्ययुक्ताल्पसमासरम्या
वाणी स्मृतासाविह कैशिकीति ॥ ३.५३ ॥[43]

शृङ्गारहास्यकरुणरसानां परिवृद्धये ।
एषा वृत्तिः प्रयोक्तव्या प्रयत्नेन बुधैर्यथा ॥ ३.५४ ॥[44]

सौन्दर्यं शशलाञ्छनस्य कविभिर्मिथ्यैव तद्वर्ण्यते
शोभेयं क्व नु पङ्कजस्य रजनीसंयोगभग्नत्विषः ।
इत्यालोच्य चिराय चारु रुचिरं त्रस्यत्कुरङ्गीदृशो

---

[40] विस्मयो हर्षणं] G, D; हर्षणं विस्मयो A, P.

[41] तु] P, D; च G. ०आश्रिताः] A, G; ०आश्रयाः P, D.

[42] Omit A, D.

[43] नृत्यगीत०] P, D; गीतनृत्य० G. ०प्रमदोपभोग०] P, D; ०प्रमदप्रयोग० G. वेष०] P, D; देश० G. वाणी] A, G, D; वृत्तिः P. ०ति] P, D; तु G.

[44] ०रसानां परिवृद्धये] P, D; रसातिशयसिद्धये G. प्रयोक्तव्या प्रयत्नेन] P, D; प्रयत्नेन प्रयोज्या वि० G.

वीक्षेते नवयौवनोन्नतमुखौ मन्ये स्तनावाननम् ॥ ३.५५ ॥[45]

हस्तेषुः कुसुमायुधस्य ललितं रागश्रियो लोचनं
सौभाग्यैकगृहं विलासनिकषो वैदग्ध्यसिद्धिध्वजः ।
साक्षीदं मधुबान्धवस्य निभृतं कस्यापि लीलानिधेः
कक्षान्तर्नखमण्डनं सखि नवं प्रच्छाद्यतां वाससा ॥ ३.५६ ॥[46]

समुल्लसत्काञ्चनकुण्डलोज्ज्वल-
प्रभापि तापाय बभूव येष्वलम् ।
विलासिनीरम्यमुखाम्बुजन्मसु
प्रजज्वलुस्तेष्वकृशाः कृशानवः ॥ ३.५७ ॥

या चित्रयुद्धभ्रमशस्त्रपात-
मायेन्द्रजालप्लुतिलाङ्घिताढ्या ।
ओजस्विगुर्वक्षरगाढबन्धा
ज्ञेया बुधैः सारभटीति वृत्तिः ॥ ३.५८ ॥[47]

रौद्रे भयानके चैव बीभत्से च विचक्षणैः ।
काव्यशोभाकरी वृत्तिरियमित्थं प्रयुज्यते ॥ ३.५९ ॥[48]

शस्त्रोद्दारितकुम्भिकुम्भविगलद्रक्ताक्तमुक्ताफल-

---

[45] शोभेयं] G, P; सौभाग्यं D. ०योग०] A, P; ०भोग० G, D. रुचिरं] G, P; रुचिमत् A, D.

[46] मधु०] G, P; मद० D; मदमाधवस्य A लीलानिधेः] P, D; लीलायितम् G. कक्षान्तर्, P, D; स्कन्धान्तर् G;स्कन्ध० A. नवं] G, P, D; तव A.

[47] ०प्लुति०] P, D; ०प्लुत० G. ०गुर्वक्षरगाढबन्धा] A, G (text); ०गुर्वक्षरबन्धगाढा] G (comm.), D; ०वर्णद्रुतदुर्विगाह्या P.

[48] प्रयुज्यते] P, D; निबध्यते G.

स्फारस्फूर्जितकान्तिकल्पितबृहच्चञ्चच्चतुष्कायितम् ।
क्रोधोद्धावितधीरधोरणलसत्खड्गाग्रमुग्राग्रहं
युद्धं सिद्धवधूगृहीतसुभटं जातं तदा दुर्धरम् ॥ ३.६० ॥[49]

नायं गर्जिरवो गभीरपरुषं तूर्यं तदीयं त्विदं
नैते भीमभुजङ्गभोगरुचयो मेघा इमे तद्गजाः ।
इत्थं नाथ नवाम्बुवाहसमये त्वत्सैन्यशङ्काकुला
म्लायद्वक्ररुचो विरोधिवनितास्त्रस्यन्ति नश्यन्ति च ॥ ३.६१ ॥[50]

पिबन्नसृक्स्वदन्मांसमाकर्षन्नन्त्रमालिकाम् ।
कबन्धसंकुले क्रोष्टा भ्रमत्येष महारणे ॥ ३.६२ ॥[51]

हर्षप्रधानाधिकसत्त्वभावा
त्यागोत्तरोदारवचोमनोज्ञा ।
आश्चर्यसम्पत्सुभगा च या स्या-
त्सा सात्वती नाम मतात्र वृत्तिः ॥ ३.६३ ॥[52]

नातिगूढार्थसंपत्तिः श्रव्यशब्दमनोरमा ।
वीरे रौद्रेऽद्भुते शान्ते वृत्तिरेषा मता यथा ॥ ३.६४ ॥[53]

---

[49] शस्त्र॰] P, D; खड्ग॰ G. फल॰] A, G, P; फलं D. चतुष्कायितम्] G, D; चतुष्कार्चितम् A, P. क्रोधोद्धा॰] P, D; क्रोधाद्धा॰ G. ॰धोरणलसत्॰ G (॰धोरणि॰), D; ॰धोरणिरणत्॰ A, P. उग्राग्रहं] P, D; उग्रग्रहं A; ॰मुग्धग्रग्रहं G.

[50] भीम॰] P, D; भूमि॰ G.

[51] स्वदन्] G, D; अदन् P.

[52] ॰भावा] G; ॰वृत्तिस् P, D.

[53] ॰संपत्तिः] P, D; ॰संप्राप्तिः G.

लक्ष्म्यास्त्वं जनको निधिश्च पयसां निःशेषरत्नाकरो
मर्यादानिरतस्त्वमेव जलधे ब्रूतेऽत्र कोऽन्यादृशम् ।
किं त्वेकस्य गृहागतस्य बडवावह्नेः सदा तृष्णया
क्लान्तस्योदरपूरणेऽपि न सहो यत्तन्मनाङ्मध्यमम् ॥ ३.६५ ॥[54]

स्फारितोत्कटकठोरतारका कीर्णवह्निकणसंततिः क्रुधा ।
दुर्निमित्ततडिदाकृतिर्बभौ दृष्टिरिष्टसमरांशुमालिनः ॥ ३.६६ ॥[55]

इदमद्भुतं नराधिप तव कीर्तिर्धवलयन्त्यपि जगन्ति ।
रक्तान्करोति सुहृदो मलिनयति च वैरिवदनानि ॥ ३.६७ ॥[56]

निवृत्तविषयासङ्गमधुना सुचिराय मे ।
आत्मन्येव समाधानं मनः केवलमिच्छति ॥ ३.६८ ॥

प्रधानपुरुषप्राया सद्वक्रोक्तिनिरन्तरा ।
भारतीयं भवेद्वृत्तिर्वीरहास्याद्भुताश्रया ॥ ३.६९ ॥

जन्मदेहवधबन्धनादिकं
तुल्यमेतदितरैः समं सताम् ।
यत्तथापि विपुलाश्चलाः श्रियः
साहसैकपरतात्र कारणम् ॥ ३.७० ॥[57]

---

[54] ◦[अ]निरतस्] P, D; ◦[अ]भिरतस् G. क्लान्तस्य G (text), P, D; ◦[आ]क्रान्तस्य G (comm.). मनाङ्◦] A, G, D; महत् P.

[55] ◦[आ]कीर्ण◦] G; कीर्ण◦ P, D.

[56] इदम्] G [cf. 3.72]; अत्य◦ P, D. मलिनयति च] P, D; मलिनीयतीव G (text Pu).

[57] ◦वधबन्धन◦] D; ◦वधवेदन◦ P; ◦धनबन्दन◦ G; ◦देहमधनं मदादिं [sic] A. विपुलाश्चलाः] G, P; विपुलाचलाः D. ◦परतात्र] P, D; ◦परमत्र G.

यशोदाकृतरक्षस्य शासितुर्भुवनद्रुहाम् ।
बाल्ये निभृतगम्भीरो हरेर्हासः पुनातु वः ॥ ३.७१ ॥

निर्भयोऽप्येष भूपालस्तद्ददाति द्विषां युधि ।
असत्तेषु यशः शुभ्रमादत्ते चेदमद्भुतम् ॥ ३.७२ ॥[58]

इत्यादि रम्याः प्रविलोक्य वृत्ती-
र्दृष्ट्वा निबन्धांश्च महाकवीनाम् ।
आलोक्य चौचित्यमलं विदध्या-
त्काव्यं कविः सज्जनचित्तचौरम् ॥ ३.७३ ॥[59]

विरसं प्रत्यनीकं च दुःसंधानरसं तथा ।
नीरसं पात्रदुष्टं च काव्यं सद्भिर्न शस्यते ॥ ३.७४ ॥

विहाय जननीमृत्युशोकं मुग्धे मया सह ।
यौवनं मानय स्पष्टमित्यादि विरसं मतम् ॥ ३.७५ ॥[60]

प्रबन्धे नीयते यत्र रस एको निरन्तरम् ।
महतीं वृद्धिमिच्छन्ति विरसं तच्च केचन ॥ ३.७६ ॥[61]

नखक्षतोच्छलत्पूतिप्लुतगण्डस्थलं रतौ ।

---

[58] असत्तेषु] G, D; दिगन्तेषु P.

[59] नि॰] P, D; प्र॰ G. आलोक्य] P, D; आलोच्य G. चौचित्यम्] A, P; वैचित्र्यम् G, D. इदं] G, P, D; अलं A, G (M text).

[60] मतम्] P, D; स्मृतम् G.

[61] विरसं] A, G, P; नीरसं D.

स्मरामि वदनं तस्याः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥ ३.७७ ॥[62]

तामेवानुचितां गच्छ ज्वलिता त्वत्कृते तु या ।
किं ते कृत्यं मया धूर्त दुःसंधानरसं त्विदम् ॥ ३.७८ ॥

दुर्जनो दयितः कामं मनोग्लनो मनोभवः ।
कृतो वियोगतप्तायास्तस्या इत्यादि नीरसम् ॥ ३.७९ ॥[63]

मुग्धा व्याजं विना वेश्या कन्येयं निपुणा रतौ ।
कुलस्त्री सर्वदा धृष्टा पात्रदुष्टमिदं मतम् ॥ ३.८० ॥[64]

अन्येष्वपि रसेष्वेते दोषा वर्ज्या मनीषिभिः ।
यत्सम्पसम्पर्कान्न यात्येव काव्यं रसपरम्पराम् ॥ ३.८१ ॥[65]

इति मया कथितेन पथामुना
रसविशेषमशेषमुपेयुषी ।
ललितपादपदा सदलंकृतिः
कृतधियामिह वाग्वनितायते ॥ ३.८२ ॥[66]

शृङ्गारतिलको नाम ग्रन्थोऽयं कथितो मया ।

---

[62] ०पूति०] G, D [०पूय० A]; ०रक्त० P. स्मरामि] A, G, P; पिबामि D. तदुच्यते] P, D; इदं मतम् G.

[63] मनोग्लानो] G (Pu; ०ग्लानी M); मानो म्लानो P [xx म्लानो A]; मनो म्लानं D. कृतो] G; कृशो P, D.

[64] इदं] A, P; त्विदं D.

[65] रस०] G, P, D; कवि० A, G (v.l.).

[66] पथा] A, G, D; यथा P. उपेयुषी] P, G; उपेयुषा A, D. ०पदा] G, P; ०पदा० D.

व्युत्पत्तये निषेवन्तां कवयः कामिनः स्वयम् ॥ ३.८३ ॥[67]

कान्या काव्यकथा कीदृग्वैदग्धी को रसागमः ।
किं गोष्ठीमण्डनं हन्त शृङ्गारतिलकादृते ॥ ३.८४ ॥[68]

त्रिपुरवधादेव गतामुल्लासमुमां समस्तदेवनताम् ।
शृङ्गारतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति ॥ ३.८५ ॥[69]

इति श्रीरुद्रभट्टविरचिते शृङ्गारतिलकाभिधाने काव्यरसालंकारे
हास्यादिरसनिरूपणं नाम तृतीय: परिच्छेदः ॥[70]

---

[67] कथितो] G; रचितो P; ग्रथितो D. निषेवन्तां] G; निषेवन्ते P; निषेवन्तु D. कामिनः स्वयम्] G; कामिनश्च यम् P; कामिनश्च ये D.

[68] 3.84-3.85 missing in G (M). कान्या] G, P, D; का वा A. ◦तिलकादृते] A, G, P; ◦तिलकं विना D.

[69] ◦विबुधनुताम्] P; ◦विबुधनताम् G; ◦देवनताम् D; ◦विबुधानाम् A.

[70] शृङ्गारतिलकाभिधाने] शृङ्गारतिलके A. हास्यादिरसनिरूपणं नाम] missing in A, G.